

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ТКАЧЕНКО В.М.

**НАРАТИВИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
В ПОЛІТИЧНОМУ ТРАНЗИТІ
УКРАЇНИ ТА РОСІЇ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ТКАЧЕНКО В.М.

**НАРАТИВИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
В ПОЛІТИЧНОМУ ТРАНЗИТІ
УКРАЇНИ ТА РОСІЇ**

Монографія

Київ 2021

УДК 94:323 (477+47)
Т-48

**Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
протокол № 9 від 29.12.2020 р.**

Рецензенти:

Реєнт О.П. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України;

Держалюк М.С. – доктор історичних наук, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко В.М.

Т-48 Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії: монографія / В.М. Ткаченко / науковий редактор кандидат політичних наук, старший науковий співробітник П.Ф. Вознюк. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: 2020. 144 с.

ISBN 978-966-02-9913-9

У сучасному світі національний наратив є не лише одним із ключових елементів формування історичної свідомості націй, але й важливим інструментом державної політики. Тож офіційна історія з міркувань політичної доцільності схильна нехтувати науковою виваженістю та об'єктивністю. В одних випадках влада руками «придворних» істориків намагається утвердити уявлення про свою винятковість і «особливу місію», в інших – робить акцент на минулих жертвах та випробуваннях, які начебто теж дають певні особливі права у сьогоденні.

Проблема національного наративу надзвичайно гостро стоїть зокрема у перехідних суспільствах пострадянського простору. Тут на загальні складнощі посттоталітарної трансформації накладаються численні взаємні ресентименти та – що найголовніше – прагнення політичної верхівки Російської Федерації обґрунтувати імперські амбіції за допомогою навколо історичних спекуляцій.

УДК 94:323 (477+47)

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

© Ткаченко В.М., 2021
© Національна академія наук України
ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2021

ISBN 978-966-02-9913-9

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Глава 1. ПЕРИПЕТІЇ СВИТОГЛЯДНОГО ТРАНЗИТУ: ВІЙНИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ	16
1.1. Сила ментальної інерції або <i>Le mort saisit le vif</i>	16
1.2. «Історичний ворог»: хто він	22
1.3. Історія на службі кремлівського міфу	31
1.4. «Велика перемога» в офіційній пропаганді Росії	40
1.5. «Визвольний» реваншизм і європейські вагання	48
1.6. «Never more» та фактор нового націоналізму	53
1.7. Російський метанаратив: майбутнє як минуле	63
Глава 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТРАНЗИТ: ПОСТІМПЕРСЬКИЙ СИНДРОМ	74
2.1. Постімперський синдром і парадокси історії	74
2.2. Невтішний підсумок політики «перезавантаження»	81
2.3. Нова імперія: ідейно-правовий вимір	99
2.4. Імперський проект і «українське питання»	110
2.5. «Нові горизонти» постімперської альтернативи?	123
ПІСЛЯМОВА	140

ВСТУП

Транзитивні суспільства, перебуваючи у стані глибоких внутрішніх перетворень, більше ніж будь-коли потребують укоріненості у певній традиції, ідентичності, опертя на певні «вічні» ідейно-ціннісні та ментально-психологічні засади. Чи не найважливішою з публічних підвалин такої самоідентифікації сучасних політичних спільнот зазвичай є «загальноприйняті» уявлення про історичне минуле. Такі уявлення відіграють одну з провідних ролей у справі легітимізації чинної влади та наявного суспільного устрою, згуртування спільноти й спрямування її потенціалу на досягнення поставлених цілей. При цьому академічна історія є занадто складною та багатоаспектною для здійснення настільки прикладних функцій, здебільшого наперед поступаючись на цьому поприщі історії «популярній» – часто із дещо довільною інтерпретацією минулого.

Основним форматом представлення минулого у політичній риторичі, так само як і в історіографії, є *наратив* – сюжетно оформлена оповідь, що пропонує свою версію логічно умовленої картини стосовно цілої низки історичних подій та постатей. Наратив, хоч і звернений у минуле, однак пропонує у своїй структурі перспективне бачення майбутніх наслідків. Тим самим наратив «пояснює» день нинішній своєю обумовленістю минулими подіями, які, мовляв, простежуються «в самій історії» і тим самим ніби «освячують» сьогодення усталеною традицією. Однак слід враховувати, що підбір аргументів для вибудовування смислової схеми наративу часто-густо відбувається приховано, що створює вигідні передумови для трансляції неявних ідеологічних посилів і маніпуляції свідомістю.

Тож, давня суперечність між професійним *history* і популярним *story* неоднозначно – іноді напружено, але подекуди й досить толерантно – сприймається в суспільстві. Принайм-

ні частина науковців прихильно ставиться до умотивованого практикою твердження Данієля Белла: «Щоб сформувавши... почуття єдності з іншими людьми, що належать до тієї ж нації, необхідно, щоб індивід міг ототожнювати себе з нарративом, що розгортається в часі», де його нації «відводиться центральна і позитивна роль» [8].

Французький філософ Етьєн Балібар навіть наголошує, що «будь-якій національній спільноті судилося в той чи інший момент представити себе в іпостасі “обраного народу”. Цей романтичний сплеск почуттів і відповідна піднесена поведінка не оминула й старі нації Європи» [1].

Ситуація іноді створює навіть враження якоїсь безвиході: скидається на те, що не лише верхи продукують свої наративи в руслі історичної політики, але й з боку суспільства формується запит на міфотворчість в душі воєн історичної пам'яті.

Однак, попри численні заяви про неприпустимість «переписування історії», професійні історики дають собі раду й не особливо переймаються тим, що постійно відбувається переоцінка інтерпретацій колективного минулого з урахуванням контексту поточних подій. Власне, в переосмисленні історії й полягає їхній професійний обов'язок. Відтак і політики, зважає російська дослідниця Ольга Малинова, виконують свою частину роботи: вони не лише апелюють до минулого, беруть участь у його інтерпретації, але й мають можливість формувати «інфраструктуру» колективної пам'яті. Наприклад, вони активно впливають на регулювання змісту шкільних програм і підручників, мають змогу вносити зміни в календар свят і пам'ятних дат, запроваджувати державну символіку й нагороди, регламентувати офіційні ритуали тощо. Тим часом слід враховувати й те, що «робота над минулим» далеко не завжди «сприймається як окреме завдання й ведеться цілеспрямовано. Вона може протікати як в проактивному, так і в реактив-

ному режимі. Тому політичне використання історії – категорія більш широка, аніж історична політика» [4].

Як уже йшлося, значимість історичного нарративу у процесі консолідації нації неймовірно зростає за кризових умов – політичні потрясіння, суспільні трансформації, війна тощо. Сьогодні Україна є жертвою неспровокованої агресії з боку Російської Федерації. Так, позиціонуючи себе правонаступницею Радянського Союзу й Російської імперії, здійснивши анексію Криму та розв'язавши бойові дії на Донбасі, кремлівська адміністрація у своїх політичних заявах та посиленнях на результати російських наукових центрів традиційно намагається заперечити сам факт існування українців як окремого народу та піддає сумніву легітимність існування Української держави як такої. Характерним прикладом ідеологічного забезпечення воєнних дій проти України можуть бути слова сенатора, голови російської делегації в Парламентській Асамблеї Ради Європи, професора Олексія Пушкова: «Ні, ніяк Україні, створеній в її нинішньому вигляді Росією, без Росії не обійтися. Достоту Росія – і навіть фантазії про неї і її намірах – надають сенсу всьому існуванню нинішньої України, її політиці й ідеології. Україна одержима Росією і є заручницею своєї одержимості» [5].

Тішить лише те, що світ дедалі рішучіше відкидає облудну риторичку московської пропаганди, поступово усвідомлюючи незмінно агресивну сутність Кремля. Наприклад, глибоке розуміння російського виклику Україні демонструє авторитетний американський часопис *Foreign Affairs*. Так, у номері за грудень 2018 р. було зазначено, що характер висвітлення агресивних дій Росії проти України «продемонстрував вплив нарративів Кремля на розуміння міжнародною спільнотою суті подій в Україні», що вносить у міжнародне інформаційне поле «певний ореол двозначності й розмиває статус України як жертви агресії. Це має змінитися, якщо Київ хоче домогтися

тієї підтримки, яку він відчайдушно потребує». Для цього керівництву України слід подбати про те, щоб «повернути національний наратив України в центр міжнародних дебатів й нагадати західним лідерам про необхідність захищати ті цінності, котрі лежать в основі їхніх суспільств» [9].

На цей виклик Росії у сфері ідеологічного протистояння, вважають американські аналітики, слід давати належну відповідь: «Оскільки в українського народу немає жодних шансів на успіх у військовому зіткненні з Росією – чи то на суші, чи на морі – *найбільші шанси на прорив у цьому гібридному конфлікті полягають у зміцненні почуття національної ідентичності, яке допоможе країні дистанціюватися від її історичних зв'язків з Росією. Це і є головним фронтом у тій конфронтації, яка обумовлена історією цих двох країн...* Москва любить говорити про те, що сучасні українці і росіяни – це єдиний народ, що робить прагнення України зблизитися із Заходом одночасно і зрадою, і екзистенційною загрозою для майбутнього Російської Федерації» (тут і далі курсив наш. – Авт.) [9].

Зрозуміло, що з боку політичних правлячих верхів (не лише в Росії) простежується прагнення тримати потужний історичний ресурс минулого під належним контролем. Як уже мовилося вище, звертаючись до минулого у своїй риторичі, політики вирішують цілком конкретні та прагматичні завдання – намагаються легітимізувати або ж делегітимізувати наявний порядок, виправдати чи піддати критиці ухвалені рішення, мобілізувати підтримку, стимулювати солідарність спільноти, створити образ «ворога» в критичній для самої національної екзистенції ситуації тощо. Як правило, задля досягнення очікуваного ефекту, вдаються до використання *фреймів* – стійких пізнавальних структур, своєрідних культурно доступних смислових шаблонів, які й формуються часто-густо зусиллями самих же політиків. Завдяки вико-

ристанню механізму фреймування досягається домінування певної інтерпретації минулого, що прокладає шлях владним структурам до розпорядження публічними ресурсами, ідеологічно забезпечує їхнє правове регулювання й використання важелів примусу.

Однак і тут для здійснення намірів правлячих верхів є своя межа – рівень протистояння громадянського суспільства, що невпинно зростає. Трагічні події ХХ ст., що призвели до небачених раніше війн, революцій і державних переворотів, перекроювання державних кордонів, масових вбивств і етнічних чисток – все це відбилося на долі мільйонів простих людей, активізувало їхню громадянську позицію. Втягнуті у вир подій, все ширші кола професіоналів та групи інтересів стають активним сегментом громадянського суспільства, а новітня історія стає вагомою часткою їхнього власного досвіду. Така висока ступінь залученості веде до розмивання межі між усталеною правлячими верхами офіційною версією історії, з одного боку, та масовою індивідуальною пам'яттю як самих учасників подій, так і їхніх нащадків – з другого. До того ж, в результаті розширення виборчих прав та «історизації» масової свідомості, відбувається своєрідне «пришестя мас» в політику. Цьому сприяли й інноваційні зміни попереднього ХХ століття: розповсюдження масової освіти; розвиток інформаційних технологій; новітні електронні технології збору та відтворення даних. До цього слід додати розвиток соціальної інфраструктури пам'яті: музеїв, меморіалів, виставок, книг, документальних фільмів, різноманітних церемоній і ритуалів. А відтак минуле віднині стає не лише одним із риторичних ресурсів легітимації влади, але й частиною самої політики [4].

Як правило, в кожного політичного діяча є своя, адекватна його поглядам «патронажна служба», до складу якої входять і

професійні історики. Вони й забезпечують виступи свого керівника необхідними аргументами й «наочними прикладами із історії». Рідше з'являються у ЗМІ спільні виступи політика та фахового історика, але така співпраця підносить рівень культури історичної пам'яті політичного діяча. Так, наприклад, журнал *Der Spiegel* оприлюднив 8 травня 2020 р. спільну колонку міністра закордонних справ Німеччини Хайко Мааса і професійного історика Андреаса Віршінга під промовистою назвою «Політика не може бути без історії». Відмітною рисою цього виступу, своєрідним контрапунктом стало поєднання двох проблем: «Для нас політика немислима без історії. Але який вигляд має зворотній зв'язок? Скільки політики “витримують” історія?» [7].

Натомість, у сучасній Росії без жодного сумніву відбувається брутальний процес формування політизованого культу війни, широко підтриманий машиною державної пропаганди. Насамперед затято культивується міф сталінських часів про «непорушну єдність» радянської держави і народу у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Для створення широкого ідеологічного консенсусу активно використовується велетенська інфраструктура колишніх радянських музеїв, союзів ветеранів, фільмів тощо. Культ війни знаходить своє втілення у відродженні коротких гасел сталінської доби: «Хто проти комунізму (нині – Росії), той за фашизм». Або ще, особливо підтримуваний Путіним мобілізаційний вислів: «**Если надо – повторим!**», по суті протилежний сучасному західному «**never more**» – «**ніколи більше**».

Усе це має прямий стосунок до нинішньої агресії Росії проти України. Так, російський дослідник, доктор філософських наук, професор Ніколай Копосов зазначає: «Українська криза не може бути зрозумілою поза контекстом культурної політики Путіна, зокрема в сфері історичної пам'яті... У цьому виборі

війни замість культури в якості символу національної ідентичності – корені кримської кризи. Це пояснює, чому російські медіа і навіть дипломати називають українську революцію фашистським рухом: це та призма, через котру вони бачать історію. Годі дивуватися, що погляд на світ із сталінської точки зору приводять до виникнення повністю спотвореної картини, причому часто зумисно спотвореної, картини нинішньої політичної ситуації» [3].

Цінність таких свідчень демократично налаштованих російських істориків полягає в тому, що їхніх авторів неможливо звинуватити в русофобії. І тим ціннішою для нас є їхнє трактування спонук і прагнень Володимира Путіна у веденні Росією агресивної політики, в тому числі й війн історичної пам'яті. Чи не найголовніша відправна точка полягає в тому, що міф про війну прославляє СРСР/Росію як борця за мир і рятівника всього світу від фашистської загрози. І це підтверджують соціологічні опитування, згідно з якими більшість росіян розглядають перемогу над гітлерівською Німеччиною як найбільш значиму подію ХХ ст. Ту подію, що дає, мовляв, Росії право на всезагальну вдячність, а також право на контроль над тими регіонами, які Сталін окупував із згоди західних союзників. Що вже казати про Голокост, який, в парадигмі кремлівських ідеологів, не є частиною цього нарративу, оскільки у ньому, мовляв, росіяни, а не євреї, є головними жертвами Гітлера – адже Путін так часто згадує 27 мільйонів жертв, що загинули в роки Другої світової війни.

Ще один «штандрпункт» путінської парадигми Другої світової війни – неоднозначна роль СРСР у розв'язуванні Другої світової війни повністю ігноруються російським міфом. Куди дітися від того, що Радянський Союз зайняв партнерську щодо гітлерівської Німеччини позицію в 1939–1941 рр.? Натомість радянська окупація Східної Європи підноситься в російсько-

му міфі як «визволення». Відтак, зазначає професор Копосов, «Східна Європа, включаючи Україну, опиняється в сфері «природних» інтересів Росії... Де закінчується сфера легітимних інтересів Росії?». Питання, так би мовити, риторичне. А надто коли згадати фразу-жарт Путіна: «російські кордони не закінчуються ніде». Але зовсім не до жартів, коли міф про війну водночас заперечує політичну суб'єктність східноєвропейських країн та пропонує Заходу піти по тому ж шляху, як це було в 1945 р., – тобто виправдовує зближення Росії із Заходом за умови, що Захід визнає Ялтинську систему діючого й до сьогоднішнього дня. Якщо ж Захід не прийме цієї системи, то міф про війну легко перетвориться з лояльного до Заходу в антизахідний [3].

Важко гадати, на що розраховує Путін у своїх прагненнях повернутись до Ялтинської системи. Світ від того часу принципово змінився, з'явилося безліч нових молодих держав, у тому числі й східноєвропейських. У 1990-х рр. вони використали свій шанс «піти на Захід» за допомогою міжнародних альянсів настільки далеко, наскільки могли. Віднині їхню думку неможливо ігнорувати, а це докорінно обмежує свободу великих держав дотримуватися правил Realpolitik, навіть якщо б вони й спробували зробити це. Історичний досвід країн Східної Європи сформував у них резонне переконання, що Росія є для них якщо не реальною нині, то потенціальною загрозою на майбутнє. Агресія Росії проти України наочно продемонструвала, що Росія не відмовилася від сталінської спадщини.

Звідси цілком зрозумілим є факт спільної заяви США і східноєвропейських союзників по НАТО з приводу 75-х роковин перемоги над нацизмом від 7 травня 2020 р. У цій заяві вони закликали будувати сильну і вільну Європу, де панують права людини, демократія і верховенство права. «Ми готові до діалогу з усіма заінтересованими в реалізації цих принци-

пів. Маніпулювання історичними фактами, що привели до Другої світової війни і поділу Європи після її закінчення є гідною жалю спроби фальсифікувати історію», – говориться в спільній заяві держсекретаря США Майка Помпео і глав МЗС Болгарії, Чехії, Естонії, Угорщини, Латвії, Литви, Польщі, Румунії і Словаччини. В заяві констатується, що травень 1945 р. приніс свободу не всій Європі, оскільки «центральна і східна частина континенту залишилась під управлінням комуністичних режимів майже 50 років». Автори заяви нагадують усім членам міжнародної спільноти, що міцна міжнародна безпека, стабільність і мир вимагають постійної прихильності міжнародним правовим нормам, включаючи суверенітет і територіальну цілісність усіх країн: «Зробивши висновки із жорстких уроків Другої світової війни, ми закликаємо світове співтовариство приєднатися до нас у неприйнятті концепції сфер впливу і відстоюванні рівноправ'я усіх суверенних держав» [6].

Тим часом війни історичної пам'яті, рецидиви яких все ще траплялися в часи Бориса Єльцина, з приходом до влади Володимира Путіна стали регулярними і послідовними у своїй неоімперській риторичі. За цих умов особливо значимою для України є позиція тих російських науковців, які послідовно відстоюють честь історичної науки і гідність своєї громадянської позиції: «Війна пам'яті між Росією й Україною досягла свого піку в період між 2005 і 2010 роками під час президентства Віктора Ющенка (чия політика в сфері історичної пам'яті також була досить маніпулятивною). Ця війна йшла, насамперед, навколо питання про Голодомор (організований голод 1932–33 років, що став ключовим моментом сталінської колективізації сільського господарства). Одна із найбільш трагічних подій радянської історії, Голодомор забрав життя не менше ніж трьох мільйонів українців [насправді близько 4 мільйонів.

– Авт.]. У відповідь на звинувачення в Голодоморі, російські медіа безустанно культивували образ України – особливо Західної України – як країни *бандерівців* (послідовників Степана Бандери, лідера Організації українських націоналістів) чи «нацистів». Сьогодні Росія заявляє, що вона повинна захищати від *бандерівців* тих росіян, котрі живуть в Україні (переважно Східній)» [3].

Навряд чи варто для української аудиторії перераховувати усі аргументи Ніколая Копосова про недоречність і недоцільність путінської пропаганди щодо фашизації України. Українці знають ціну усім «братським» заявам Кремля в реальному повсякденні війни Росії проти України. Однак, як на нашу думку, пояснення професора є доречними й вагомими для російської аудиторії, що знаходиться під пресингом потужної імперської пропагандистської машини. Тож в тезовому викладі контраргументи Копосова можна звести до такого: немає жодного сумніву, що у нацистів були колабораціоністи як із країн Східної Європи, так і з України і Росії; ультраправі активісти України зіграли свою роль під час Революції Гідності, але вони були в меншості, хоча й досить артикульованій; українську революцію неможливо звести лише до націоналістичної складової – доцільно розглядати події в Україні в контексті нової хвилі демократичних рухів у світі; ультраправа загроза з України не є реальною проблемою для Росії. І, насамкінець: «чим настирливіше російські ЗМІ зображають нову українську владу як фашистську хунту, тим ясніше стає, що справжньою мішенню для російських стріл, випущених по Майдану, є Болотна [площа]. Мало хто в світі повірить цій антиукраїнській пропаганді. Але її цільова аудиторія – в основному російська. Кожен, хто виступає проти путінського режиму і його союзників, має уподібнюватися трохи нацистом в очах його лояльних підданих» [3].

Отже, зазначене вище засвідчує, що політика Володимира Путіна у сфері історичної політики далєбі не є простим і невинним висловом блаженних почуттів його співвітчизників стосовно історичного минулого. Насправді вона є результатом активного маніпулювання громадською думкою росіян, спрямована на створення ситуації «оточеної фортеці» й мобілізації населення навколо лідера нації. Українська криза, здійснена при безпосередній участі російських спецслужб, засвідчує про хронічний характер імперських зазіхань Росії щодо України. Чи не найкращою ілюстрацією цього феномену служить реакція Путіна в 2008 р. на можливий союз НАТО і України: «Україна – це навіть не держава. Що таке Україна? Частина її території – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами» [2].

Судячи з характеру баталій, що відбуваються на полях війни історичної пам'яті, зазначений вище «подарунок» Росія нині намагається повернути назад. Що засвідчує для українців про найголовніше: історична пам'ять про Російську імперію й до останнього часу розглядається Кремлем як магістральна реальність в ментальності пострадянського простору. Саме вона й живить агресивну зовнішню політику путінської Росії.

Література:

1. Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. М.: Логос-Альтера, 2003. – 258 С.
2. Блок НАТО разошелся на блокпакеты // Коммерсант. 2008. URL: www.kommersant.ru/doc/877224
3. Копосов Н. Назад к Ялтинской системе? Стивен Коэн и украинский кризис. URL: <http://gefter.ru/archive/13198>
4. Малинова О.Ю. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности / О.Ю. Малинова. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 207 С.

5. Пушков: Без России теряется смысл существования Украины. URL: <https://rg.ru/2020/07/17/pushkov-ukraine-nikak-ne-obojtis-bez-rossii.html>
6. США и союзники призвали строить сильную и свободную Европу. URL: <https://www.dw.com/ru%D%81%D1%88%D0%>
7. Хайко Маас и Андреас Виршинг: нет политики без истории. URL: <https://historyrussia/sobytiya/istoricheskaya-pravda.html>
8. Bell D. S. A. Mythscapes: memory, mythology, and national identity // *British Journal of Sociology*. – 2003. Vol. 54, № 1. – p. 69.
9. Foreign Affairs: Запад обязан предотвратить удушение Украины. URL: <http://inosmi.info/foreign-affairs-zapad-jbyazan-predotvratit-udushenie-ukrainy.html>

Глава 1. ПЕРИПЕТІЇ СВІТОГЛЯДНОГО ТРАНЗИТУ: ВІЙНИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

1.1. Сила ментальної інерції або *Le mort saisit le vif*

Уже в перші повоєнні десятиліття широко побутувало уявлення, що в історичних наративах ті чи інші події по-своєму тлумачаться у сфері політики, мистецтва й науки. Політики використовують різноманітні історичні факти для популярної ілюстрації відстоюваного ними політичного курсу та для легітимізації його в очах громадськості. Соціологи вдаються до історичних інтерпретацій задля формування національної ідентичності й громадянської самосвідомості. В літературі та мистецтві той чи той історичний персонаж теж покликаний виконувати роль «героя» чи «злочинця», в запропонованому наративі відповідно до інтриги літературно-мистецького твору.

Професор факультету соціальних наук Університету Оттави Пол Робінсон пропонує свою версію тих факторів, що спонукають трансформацію національної історії у війни історичної пам'яті. «Історія – це політичний інструмент. Звертаючись до минулого, ми легітимізуємо або делегітимізуємо нашу політичну і соціальну систему. Тому не дивно, що різноманітні групи прагнуть контролювати суспільну історичну пам'ять. Якщо запропоновані наративи несумісні, боротьба стає жорстокою, як це відбувається, наприклад, на американському Півдні через монументи конфедератам чи в Україні з приводу Другої світової війни» [19].

Узагальнюючи ужорсточення війн історичної пам'яті, директор Інституту європейських і євразійських досліджень

Школи міжнародних відносин ім. Елліота Університету Джорджа Вашингтона (м. Вашингтон) Марлен Ларюель зазначав: «Я інтерпретую війни за історичну пам'ять між Польщею, прибалтійськими державами і Україною, з одного боку, і Росією – з другого, як «стратегічний наратив», пов'язаний із виключенням Росії з Європи або включенням в неї». А далі слідує пояснення: мовляв, якщо Радянський Союз не переміг нацизм, а є рівноцінним до нього злом, то Росія не має права голосу в європейських справах і не може претендувати на участь у європейських інститутах. І навпаки: «підкреслюючи перемогу, отриману над нацизмом, Росія позиціонує себе як захисник певної концепції Європи, перемога 1945 р. підтверджує право Росії бути легітимним учасником європейської політики» [19].

Як на мою думку, в даному випадку правила формальної логіки «або-або» не діють: у тій же Другій світовій війні СР-СР у 1939–1941 році був союзником нацистської Німеччини, а в другий період 1941–1945 рр. – супротивником Німеччини. І тут не годиться згадувати про один період війни, і разом з тим замовчувати її другий період. Велика Перемога 1945 року не дає індульгенції на усі наступні агресивні акти з боку радянської влади, чи нині – Росії, як наступниці СРСР.

Тим часом у самій Росії жодних зрушень в бік визнання агресії, а тим більше, розкаяння у своїх діях не спостерігається. Навпаки – у підмосковній Кубінці патріархом Московським і всія Русі Кирилом (Гундяєвим) було освячено головний храм Збройних сил. Російське воїнство, за словами патріарха, відзначилось «у боротьбі проти зовнішнього і внутрішнього ворога». За повідомленням російського інформаційного агентства REGNUM, станом на травень 2018 р. більшість громадян РФ вважали, що найбільшу загрозу для Росії являють собою такі країни як США (78%) і Україна (49%). Вороже налаштова-

ними до Росії вважалися: Велика Британія (38%), Латвія (26%), Польща (24%) і Литва (23%).

Тож після освячення храму об'єктивно постало питання: кого на цей раз буде назначено Росією кандидатами на роль головних «ворогів» – зовнішніх і внутрішніх? Яка ідеологія запанує нині у визначенні цих «ворогів»? З огляду на радянське тоталітарне минуле, залишається досить вірогідною реалізація нинішнім Кремлем тенденції, описаної у свій час теоретиком тоталітарної держави, чільним представником Консервативної революції Карлом Шміттом. На його думку, сутність політичної «екзистенції» народу полягає в тому, є або немає в ньому волі до визначення ворога чи друга: «Доти, доки народ існує в сфері політичного, він повинен – хоча б і лише в крайньому випадку (але про те, чи є в наявності цей крайній випадок, вирішує він сам, самостійно) – визначати різницю друга і ворога. В цьому полягає сутність його політичної екзистенції. Якщо в нього більше немає здатності чи волі до цього розрізнення, він припиняє політично існувати» [36].

У справі визначення «друга і ворога» за Росією справа ніколи не стояла – це завжди був свого роду фірмовий бренд країни. Більше того, така традиція освячувалася церквою. Заява патріарха Кирила про те, що він сам буде настоятелем головного храму Збройних Сил Росії, не залишає жодного сумніву: пальму першості посяде, судячи з усього, «православ'я, самодержавство і народність». І ніхто не матиме можливості поставити під сумнів образ Сталіна як «батька народу» і «досвідченого менеджера». Справжнє тобі повернення «на круги своя»: «Нет заботы непрерывнее и мучительнее для человека, как оставшись свободным, сыскать поскорее того, перед кем преклониться... Чтоб сыскать такого, чтоб и все уверовали в него и преклонились перед ним непременно все вместе» (Ф. Достоевский. «Братья Карамазовы»).

Спершу в Росії ніби й визнавали злочини Сталіна, але до глибинного каяття справа не доходила. І тому були свої спонуки. З одного боку, наспіла криза Євросоюзу і реінкарнація національних цінностей підштовхнула східних європейців до піднесення себе в образі щонайбільшої жертви історичної несправедливості. З другого боку, Росія скористалася цим моментом і теж проголосила себе щонайбільшою розділеною нацією в світі. Так поступово визріла концепція іреденти – збирання росіян в одну державу. В суспільній свідомості запанувало гасло: «Если надо – повторим!». Чим закінчився процес іреденти в Німеччині 1930-х років ми пересвідчилися в роки Другої світової війни. І сьогодні це стало нести в собі приховану загрозу для «ближнього зарубіжжя» Росії – щоб сповідуваний нею статус головної жертви не став своєрідною індульгенцією на нові злодіяння. Як слушно зазначає професор, завідувач відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАН України Георгій Касьянов, «звернення до історії й “історичної справедливості” завжди було частиною підготовки до війни і перетворювалося в частину війни» [19].

Причому російські громадяни, які звикли жити в ситуації боротьби проти «шкідників», в масі своїй і нині не проти повернення методів сталінського режиму (вочевидь, як у зовнішній, так і у внутрішній політиці). За оцінкою співробітника «Левада-Центру» Дениса Волкова, позитивно до Сталіна нині ставляться 70% російських респондентів: «Люди говорять, що він виграв війну, що він створив велику державу і третє, що при ньому був порядок... Постає Сталіна набуває нового значення, є символом наведення порядку... Сьогодні ми бачимо останній сплеск зменшення частки людей, котрі говорять про масовий характер репресій, все більше людей впевнені, що це зачепило б лише самі верхи» [27].

Скидається на те, що радянське минуле цих людей нічого доброго їм не навчило. Судячи з даних соціології, ситуація в цілому й нині не вселяє оптимізму. Так, згідно даних «Левада-Центру» на початок 2020 р. 65% жителів Росії щиро шкодували про розпад СРСР, а не шкодували – 26%. В Україні стан справ теж неоднозначний: згідно з травневими даними 2020 р. КМІС, третина респондентів (33,5%) теж шкодує за розпадом СРСР, але тішить хоч те, що 50% – не шкодують. До того ж у нашій країні динаміка в цій площині громадської думки розвивається в позитивному напрямку: за даними опитування, наразі 35% респондентів все ще вважають, що перебування України в СРСР принесло їй більше користі ніж шкоди (а в 2013 р. таких було 48%); про більшу шкоду зараз говорять уже 28% респондентів (у 2013-му – 18%). Тобто, певні зрушення відбуваються, але ситуація в цілому залишається все ще підваженою – радянське минуле чітко тримається в свідомості людей. Як мовиться в популярній французькій приповідці, «мертві хапають за ноги живих» (*Le mort saisit le vif*) [32].

Однак, в Україні при цьому домінують суто прагматичні, переважно соціально-економічні міркування: людям (особливо тим, хто жив за часів СРСР) бракує радянських соціальних гарантій, економічної та політичної визначеності, впевненості в майбутньому. Це ностальгія більшою мірою за соціалістичним ладом та побутовим добробутом, аніж за імперським минулим як таким. Натомість, для росіян поряд із аналогічною «соціальною ностальгією» стабільно високе значення мають міркування великодержавного престижу.

Відтак, постає запитання: наскільки вірогідною є можливість для цих двох народів порозумітися між собою заради набуття позитивного змісту своєї національної ідентичності? І чи знайдуться в Росії значимі політичні сили, які б, врешті-решт, визнали факт агресії проти України і відмовилися від ідеологе-

ми «ворога»? Чи може Україна в односторонньому порядку покінчити з війною, яку вона не розпочинала? Чи не складеться тим самим ситуація, яку описує уже згадуваний нами популярний в Росії Карл Шмітт: «Якщо частина народу оголошує, що у неї ворогів більше немає, то тим самим в силу стану справ вона ставить себе на сторону ворогів і допомагає їм, але розрізнення друга і ворога тим самим далєбі не усунено. Якщо громадяни якоїсь держави заявляють, що особисто у них ворогів немає, то це не має відношення до питання, бо ж у приватної людини немає політичних ворогів... Якщо якийсь народ страшиється трудів і небезпек політичної екзистенції, то знайдеться якийсь інший народ, котрий візьме на себе ці труди, взявши на себе його «захист проти зовнішніх ворогів» і тим самим політичне панування; покровитель (Schutzherr) визначає потім ворога в силу відвічного взаємозв'язку захисту (Schutz) і покори» [36].

Здавалось би Україна здійснила рішучий крок, аби покінчити із своїм радянським минулим. По країні прокотилася могутня кампанія «ленінопаду» – демонтажу пам'ятників радянського минулого. Перейменовано сотні вулиць і десятки населених пунктів. Шкільні підручники поповнились світлинами нових національних героїв, а старих було піддано анафемі.

Тим часом щоденне життя засвідчує, що радянський порядок (блат, кумівство, корупція, запобігання перед начальством одних і сваволя з боку інших) в тій чи іншій формі відроджується на масовому рівні ось уже впродовж трьох десятків років незалежної України. І тут нам уже малою втіхою стає «війна пам'ятників», бо з'являється все більше свідчень що кампанією «іконоборцтва» все це не закінчиться, навіть коли й вдасться дещо «скинути» напругу в перегрітому казані суспільних протестних настроїв.

Такий стан справ засвідчує необхідність аналізу моделі щодо утвердження радянського режиму над воістину демо-

кратичним українським народом. Чи все тут з нашою «демократичністю» так однозначно й науково коректно? Досить поглянути на тридцятирічний досвід утвердження цієї самої демократії в статусі суверенної держави. Тож напрошується робоча гіпотеза нашого аналізу: процеси повільного й кволого інституційного розкладу радянської системи стримуються в нашому житті (і частково пригнічуються) особливою природою «радянської людини», котра понад три покоління підряд формувалася в СРСР (в тому числі й в Україні) під контролем репресивних і контролюючих суспільних структур. У підсумку пересічна людина змушена була належним чином адаптуватися до радянського ладу, набути певних якостей виживання, завдяки яким існує й до цього дня.

1.2. «Історичний ворог»: хто він?

Не претендуючи на першовідкриття у такій постановці проблеми, звернімось до класичної роботи Лева Гудкова п'ятнадцятирічної давності «Ідеологема “врага”». “Враги” как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции», опубліковану в збірнику «Образ врага» (упор. Л.Гудков; ред. Н.Конрадова. – М.: ОГИ, 2005. – 334 с.). Діагноз, поставлений видним російським аналітиком (а нині – директором «Левада-Центру») радянському суспільству, як на наш погляд, один до одного лягає як на нинішнє російське суспільство, так і українське – звичайно із значними національними особливостями і з урахуванням обставин того чи іншого поточного моменту.

Аналіз Лева Гудкова витримав випробування часом: аналітик звернувся до цієї проблеми ще в 2001 році, а згодом удосконалив свій аналіз і оприлюднив його у 2005 році. З прикрістю слід визнати, що перше ознайомлення з роботою «Ідеологема

“ворога” не втілювалося мною відразу у практичне її застосування. На той час між Росією й Україною ще зберігалися більш-менш стримані ділові стосунки. Хоча вони були уже ускладнені результатами Помаранчевої революції 2004 року, але тоді мало хто взявся б пророкувати що між цими країнами проляже не просто «образ ворога», а загарбницька війна у всій своїй наготі. Думалось так: одне діло цивілізаційне утвердження національної ідентичності, але зовсім інше – озброєне насилля з боку сусіда. Однак згодом прийшло витверезіння: реальним фактом стала анексія Криму та окупація окремих районів Донбасу, десятки тисяч смертей і каліцтв, мільйони біженців і руйнування виробничої сфери України. Все це вимагало глибокого осмислення.

Відтак праця Гудкова, що несла в собі потужний методологічний потенціал, була затребувана самою злобою дня. Від 2014 року описаний в ній «образ ворога» набув у нашому житті зримой конфігурації: взаємовідносин «агресора» Росії і «жертви агресії» – України. До того ж ідеологема «ворога» в реальній політиці путінської Росії набула свого відверто-цинічного мобілізаційного втілення. За нею стояла давня універсальна імперська традиція, а її впровадження в життя залежало тепер лише від об'єкту російського зацікавлення. В образі «ворога» міг бути проголошений колективний Захід, НАТО, ісламські фундаменталісти, Грузія, Чечня чи Україна, власне будь-хто, що стояв би на заваді великодержавних зазіхань Росії.

Водночас, однією із особливостей світосприйняття деякими колами в Україні стало смиренне очікування часів, коли закінчиться «ера Путіна» і між нашими державами врешті-решт встановиться мир і взаєморозуміння. І в цьому уявляю велику ілюзію, яка може обернутися для нас новими розчаруваннями й неадекватними сподіваннями на зміни як у внутрішній політиці, так і зовнішньополітичній ситуації навколо нашої

держави. Хто б на що не сподівався, але Росію слід сприймати такою, якою вона є, якою склалася століттями і яка на сьогодні є своєрідним відтворенням радянської системи із соціальною опорою на новітній різновид «простої радянської людини», або словами сучасного політичного сленгу – «совка». Нас не може не бентежити розумування, що, мовляв, «Кремль – то одне, а російський народ – то інше». Дуальна опозиція «народ – влада» містить у собі не лише іпостась боротьби, але й єдності цих двох протилежностей. Чи може ми відмінили вже закони діалектики?

І не завжди ця єдність «народ – влада» базується на насиллі з боку верхів, хоч наше спільне історичне минуле в Російській імперії чи СРСР було сповнене жажливих злочинів проти людяності аж до геноциду не лише українського, але й інших народів. Однак факт залишається фактом: одне лиш насилля не здатне забезпечити збереження (а тим більше відтворення!) радянського репресивного режиму впродовж тривалого часу. Для цього влада мала докласти сил, аби отримати масове визнання з боку народу – свою легітимацію. А населення, з свого боку, повинно було мати час і змогу адаптуватися до умов, що домінували у цій системі. Маємо сприйняти як факт: для виживання люди змушені були опрацювати навички взаємодії з новими керівними органами, і, врешті-решт, ідентифікувати себе з ними. З цього приводу Лев Гудков зазначає: «В нашому випадку легітимація і внутрішнє виправдання радянської влади полягали, між тим, у специфічному поєднанні культури страху і надії, у поєднанні офіційного культу героїзму й самовіддачі з етикою заручництва, похідними від яких були повсякденні комплекси внутрішньої залежності й пасивності, невизначеність й партикуляристська дифузність індивідуальної, особистої ідентичності, манілівське мрійництво й соціальна незрі-

лість (патерналізм, підліткові агресивність і некритичність стосовно дальніх і ближніх) тощо» [8, с. 8].

Крах соціально-економічної організації радянської системи не призвів до повної дисфункції інших соціальних і культурних інститутів тоталітарного ладу. Звісно, все тече, але не все змінюється докорінно і принципово, а тим паче світогляд людини. Як засвідчують соціологічні дані, базові цінності й уявлення радянської людини часто-густо зберігають надзвичайну стійкість. Змінюються зовнішні оперативні механізми задля адаптації до нових, внесених глобалізаційними процесами умов, але фундаментальні структури соціальної організації в цілому залишаються все ж тими – «совковими». На превеликий жаль, зазначає Лев Гудков, «пластичність соціальної природи людини пов'язана не з її продуктивними здатностями й готовністю до інновації, а з практичним імморалізмом в поєднанні із редукованими традиціоналістськими уявленнями про соціальний світ, організований по модулю «свої – чужі». В їхньому ряду ідеологема «ворога» відіграє особливу роль». Що характерно, «не лише структура образів ворога, але навіть саме висування на перший план риторики ворога уже може слугувати симптомом щонайважливіших соціальних процесів – масової консолідації мобілізаційного типу, блокування інновації, консервації архаїчних уявлень і ритуалів» [8, с. 9].

Моніторингові дослідження російських соціологів, зазначає Лев Гудков, показали після 1994 року взаємозалежність між високими самооцінками публіки, що прагнула знову самоствердитися у своєму великому минулому і надзвичайних національних чеснотах, і все зростаючою ксенофобією й ізоляціонізмом Росії, невротичною відмовою від порівняння себе із іншими благополучними країнами. Різко давався взнаки внутрішній опір з боку суспільства до будь-яких зусиль трансформувати державну економіку в ринкову, посилювалися страхи й

уявлення про загрозу безпеці країни, про змови проти неї. І цих зрушень масової свідомості виявилось достатньо для дискредитації й подальшого розкладу нібито вже «демократичної» російської еліти. Потрібен був лише привід для встановлення в країні мобілізаційного режиму: «Друга чеченська війна була майже неминучою після фінансової кризи 1998 р. – реванш став необхідною умовою самозбереження не лише для генералів, але й для ревіталізації всієї управлінської системи суспільства». Відновлення на публічній сцені «ворога» стало передумовою підвищення всезагального масового тону в 1999–2000 рр.: «Антизахідний ресентимент у великій мірі сприяв приходу до влади лідерів, що вийшли із спецслужб і армії: КДБ, МВС, ВПК та інших силових структур, що склали кістяк мілітаризованого радянського суспільства» [8, с. 10].

На порядок денний було винесено питання про розбудову «сучасної» Росії. Слово «сучасної» взято тут в лапки не випадково. Високий рівень воєнно-промислового розвитку, яким хизується нинішнє кремлівське керівництво, не є визначальним показником «сучасного». Ні армія, ні поліція не є на сьогодні домінуючими маркерами основних суспільних цінностей у світі. Такими сьогодні виступають вільний ринок, рівень парламентської чи наукової дискусії, мистецьке самовираження, спортивні досягнення чи громадянська благочинність. І напроці, в архаїчних соціумах проблема існування цілого безпосередньо пов'язана із умовами забезпечення фізичного виживання й захисту її членів. У разі коли силовим структурам надається статус центральних символічних інститутів соціуму, то це може означати лише або прагнення імітації державної величі, або ж є свідченням екстремального стану суспільства, викликаного особливими обставинами – великими терористичними актами чи посяганням на територіальну цілісність держави. Біда лише в тому, зазначає Лев Гудков, що «тривале

збереження такого стану у цих суспільствах загрожує радикальною деформацією його основних інститутів і обмеження їхніх функцій, як це було, наприклад, в 1920-х роках у Італії чи дещо пізніше – в Німеччині» [8, с. 13].

Тут багато що залежить від історичних умов тої чи іншої країни, від того, яка модель модернізації утвердилася в ній. Умовно кажучи, можна виділити перший тип класичної модернізації, що характерний для англійського, а ще краще – американського, шляху розвитку. А вже другий тип, так званої «модернізації наздогін», притаманний у більшій мірі російському, індійському чи індонезійському шляху суспільних перетворень.

Перший тип являє собою інноваційний розвиток уже існуючих модерних «кристалів» реальних соціальних відносин. В самих конституційних засадах суспільств американського типу (його моделі взаємних стримувань і противаг) уже закладався принцип компромісу, конкуренції, дискусій і погоджень. А ці останні за визначенням блокували ідею тотальності «ворога», принаймні за звичних умов мирного життя. В цих країнах утвердилося розуміння держави як інституту, що технічно обслуговує потреби громадянства. Із сили, що постала над суспільством, а то й «поборюючою» громадянське суспільство, держава стала еволюціонувати в бік інституціональної структури, що контролюється самою спільнотою. Спільнота ж (society) все більше усвідомлювалась як сукупність різнорідних груп, корпорацій чи громадських утворень – своєрідних об'єднань на кшталт виробничого синдикату чи наукового співтовариства.

Другий тип суспільств у країнах так званої «запізнілої модернізації» чи «модернізації наздогін» здійснюється зовсім іншими соціальними інститутами й елітами. Зазвичай її агенти, орієнтуючись на успіхи модернізації в інших державах Євро-

пи, прагнуть «пересадити» ряд соціальних феноменів на свій ґрунт, добитися подібного успіху шляхом цілеспрямованого запозичення необхідних соціальних форм. І тут спрацьовує прокляття «модернізації наздогін»: «Або це все, що пов'язано з армією і війною, або ж те, що розглядається як необхідні фактори реалізації імперських амбіцій – освіта, торгівля, наука, транспорт тощо. Цей процес відбувається під контролем влади, при консервації (більш чи менш вдалої) інших сфер і систем соціальних відносин. Те, що складає сутність модернізації першого типу (лібералізм, свобода, індивідуалізм), тут розглядається як загроза існуючому порядку і тим його структурам й інститутам, що його забезпечують. Тому влада або виступає тут безпосереднім агентом модернізації (створює армію нового типу – орієнтовану на промислову, масову війну), або підтримує відповідні сили, корпорації й групи, сприяє їм (дворянське підприємництво, державно-залежна буржуазія, патерналістський капіталізм тощо)» [8, с. 21].

Й ось тут при «модернізації наздогін» на перший план висувається вирішення завдань зовсім не-модерного плану – ставка на форсовану мілітаризовану індустріалізацію, на централізацію управління, на імперську зовнішню політику. Так, сам феномен війни уже давно і надійно перетворився в принцип організації російської національної культури, як осьовий компонент мобілізаційного суспільства. Що вже говорити про ідеологічний наратив Великої Вітчизняної війни, котрий був піднесений до рівня центрального, опорного символу російської культури другої половини ХХ ст. Саме в цьому випадку на повну силу включаються уявлення про «ворога», про потенційну загрозу «для всіх», на досягнення єдності на шляхах негативної солідарності. Для «модернізації наздогін» ідеологема «ворога» перетворюється в основний механізм інтеграції, консолідації «від противного». Віднині армія стає щонайважливішим ка-

налом соціальної мобільності, механізмом підтримки ієрархічного порядку в суспільстві, втіленням престижу. Так само й поліція наділяється безліччю розширених функцій, головною із котрих є збереження й забезпечення всього режиму мобілізації.

Замість визнання особистісних досягнень і готовності до інтенсивної й методичної праці в суспільстві «модернізації наздогін» на перше місце виносяться ознаки вірнопідданості, корпоративної моралі й дозволених форм діяльності. «Захід», що сповідує принцип особистісного успіху, в цій системі отримує узагальнене значення як «анти-ми», чужого і ворожого російському «особливому шляху», «самобутності», «соборності» тощо. Тож, як слідує із праці Лева Гудкова, уже два десятиліття тому образ «ворога» став чи не головною ідеологічною компонентою російського традиційного мислення.

У контексті взаємин Росії й України образ «ворога», який приписувався Москвою українському народові, набував особливо непривабливого характеру. Парадокс полягає в тому, що з одного боку, українці в очах «русских» ще з часів Російської імперії не вважалися «іногородцями». Їх просто гамузом зараховували теж «русскими», і тим самим позбавляли права вважатися окремим народом. Українську ж мову розглядали лише як діалект великоросійської. З іншого боку, інтенцію українців до незалежності трактували не як прагнення одного із «іногородців» відділитися, а як зраду і відступництво у середовищі «своїх», що підриває внутрішню дисципліну й вірність спільноті, ставить під сумнів значимість тих норм, що сповідується «старшим братом». Відтак стосовно українців у Росії створився образ «внутрішнього ворога», до якого слід принципово ставитися з підозрою й недовірою, а також дотримуватись у спілкуванні з ним пильності, встановивши над ним жорсткий соціальний контроль. У підсумку на політичному рівні йшла

гомогенізація імперії, а на культурному – колоніальна екзотизація України в ролі такого собі недорікуватого «поючого і танцюючого славянського племені».

А тим часом російській стороні варто було б усвідомити, що тривалий період перебування України в статусі «внутрішньої колонії» Російської імперії не міг не викликати своєрідного компенсаторного «ефекту бумеранга», провокуючи феномен якщо не історичного реваншу, то, в усякому випадку, феномен ідентичності опору: «Україна – не Росія» (Леонід Кучма). Того реваншу й опору, який доцільно було б перевести в діалог двох народів. Зокрема, діалог у напрямку переосмислення нашої історичної спадщини, а також поглибленого аналізу сучасних глобальних викликів і вирішення, врешті-решт, проблеми національної ідентичності – насамперед через призму цих викликів [31, с. 109].

Хоч діалектика магістрального протистояння в сучасних міжнародних відносинах, зазначає голова президії Ради із зовнішньої й оборонної політики Федір Лук'янов, проходить по лінії «Росія – проти колективного Заходу», однак попри все фактор України обійти неможливо: «Закономірно, що фронтальне зіткнення Росії і Заходу сталося на Україні. Криза 2014–2015 рр. стала одночасно завершенням попереднього етапу міжнародних відносин і передвісником нового. Завершенням, тому що українська колізія поклала край логіці автоматичного поширення сфери західного впливу, що розпочався після розпаду комуністичного блоку і Радянського Союзу. Передвісником, тому що гостра сутічка зав'язалась через територію, яку Росія вважала ключовою з точки зору формування власного «полюса», тобто для своїх позицій і прийдешньої світової архітектури» [14].

Тобто, своєю агресією проти України путінська Росія започаткувала новий етап у своїх взаємовідносинах із колектив-

ним Заходом, ставлячи заслон глобалізації й впроваджуючи в практику міжнародних відносин повернення до поділу світу на «зони відповідальності» великих держав. А відстоюване Лук'яновим «фронтальне зіткнення» Росії і колективного Заходу на території України розмежувало російський зовнішньополітичний курс на два принципово відмінні етапи: до «української колізії» і після неї.

Спершу активізувалися спроби запустити процес «євразійської інтеграції», де Україна мала відіграти одну із вирішальних ролей у формуванні російського «полюса» в новітній світовій архітектурі. Нашій державі у цій стратегії відводилося місце в кільватері російського флагмана і, так би мовити, в територіальних водах російських інтересів. У цьому контексті певними силами у нас культивувалося гасло: «В Європу разом з Росією».

Однак після Революції гідності Україна була переведена російською пропагандою в розряд найлютішого «ворога». Відбулася анексія Криму й відверта російська окупація частини Донбасу. Не залишає відчуття, що агресія проти України ще далека від свого завершення. Нам ще слід буде мобілізуватися. Адже так само як польське питання було в центрі європейської безпеки XIX і XX століть, так лише й вирішення українського питання може стати запорукою європейської безпеки XXI століття.

1.3. Історія на службі кремлівського міфу

Окрім зовнішньополітичних завдань, Росія стоїть перед необхідністю визначитись із власною ідентичністю, знайшовши відповідь на запитання: «хто ми?», і «в чому полягає наша історична місія?». Ще нещодавно країна виступала в ролі флагмана

світового революційного процесу, локомотиву миру і прогресу під прапором ленінізму. Однак після 1990 р. ленінська спадщина стала неактуальною. Жодна серйозна політична сила в РФ уже не ототожнює себе з Жовтневою революцією 1917 р. Навпаки – у всіх негараздах стали обвинувачувати Леніна та його оточення. Натомість стала помітною тенденція відшукати «золоті часи» у XIX-му столітті, а то й у більш давніших часах царювань Петра I чи Катерини II. Що характерно для днів нинішніх – задля формування міфу про велику країну, що визначала курс світової політики, імперська традиція минулих епох поєднується із пам'яттю про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр. при відсуванні в тінь пам'яті про Другу світову війну 1939–1945 рр. При цьому намагаються «забути» і про сталінські чистки, і про Голодомор в Україні та Казахстані, і про ГУЛАГ. А якщо й згадувати, то як про необхідну ціну, яку слід було заплатити за пізнішу Велику Перемогу над Гітлером під мудрим керівництвом хай не ідеального, а проте ефективного менеджера Сталіна. Перемога у війні – це основна подія, що формує національну самосвідомість росіянина, який почуває себе частиною народу, що переміг найстрашніше зло XX століття – нацизм.

24 червня 2020 року у Москві на Красній площі відбувся військовий парад на ознаменування 75-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років. Дата проведення заходу була приурочена до історичного Параду переможців у 1945 році.

Військова частина урочистостей, як це характерно для мілітаризованого суспільства, була представлена Кремлем воістину монументально: у параді взяли участь понад 14 тисяч військовослужбовців, понад 200 одиниць військової техніки, 75 літаків й гелікоптерів. Разом з російськими військовими у парадних рядах пройшли представники Азербайджану, Ві-

рменії, Білорусі, Індії, Казахстану, Киргизії, Китаю, Молдови, Монголії, Сербії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану. У своїй промові Володимир Путін зазначив: «Ми завжди будемо пам'ятати, що нацизм розтрощив – радянський народ, мільйони людей різних національностей із усіх республік Радянського Союзу» [20]. Таким чином Російська Федерація вочевидь демонструвала себе як потужну інтернаціональну силу цілого регіону Євразії.

75-ій річниці Параду Перемоги передувало цілеспрямоване інформаційне забезпечення. П'ять виступів президента РФ ще в грудні 2019 року задали потрібний для Кремля тон і окреслили проблематику обговорюваних уроків та підсумків Другої світової війни. А вже 4 липня 2020 року Законом Російської Федерації про поправки до Конституції Російської Федерації від 14 березня 2020 року № 1-ФКЗ до основного документу країни було додатково включено пункт 3-й до статті 67-ї: «Російська Федерація шанує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди. Применшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається» [11].

Російський історик і соціолог Діна Хапаєва відзначила з цього приводу: «3-я поправка до 67-ї статті покликана перетворити міф про Велику Вітчизняну війну в пролог обов'язкової державної ідеології». Втім дослідниця зазначає, що пункт 3-й суперечить статті 13-й Конституції Російської Федерації, яка проголошує: «1. В Російській Федерації визнається ідеологічне різноманіття», «2. Жодна ідеологія не може встановлюватися в якості державної чи обов'язкової». Тож Діна Хапаєва вважає, що курс на запровадження обов'язкової державної ідеології здійснюється в путінській Росії «всупереч 13-й статті Конституції». Тобто, із набуттям чинності п. 3 ст. 67 положення про «подвиг народу при захисті Вітчизни» віднині отримало правову основу: міф про Велику Вітчизняну війну переставав бути

просто ідеологемою, а ставав у правому полі Росії наріжним каменем «історичної правди» [34].

Зрештою, будь-які сумніви щодо справжньої спрямованості 3-ї поправки зникають, коли на факт її появи подивитися в процесі еволюції цілої пропагандистської кампанії з метою «зачистки історичної пам'яті». Йдеться не про що інше, як про поетапне законодавче запровадження справжньої «історичної цензури». Такі спроби були уже й раніше. Рубіжною подією в Росії стала комісія «щодо протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії», яку було створено в 2009 році тодішнім президентом РФ Дмитром Медведевим. Фальсифікацією, як це заведено ще з минулих часів, визнавалося усі ті історичні факти, котрі не уклалися в офіціальну радянську версію «Великої Перемоги». Агресія Росії проти України в 2014 році дала новий поштовх до «зачистки історичної пам'яті». Того року статтю 354.1 було внесено до Кримінального кодексу РФ. Вона являє собою меморіальний закон, що забороняє «розповсюдження завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР в роки Другої світової війни» з правом карати винуватців позбавленням волі терміном від трьох до п'яти років. В такий спосіб вона позбавляє слова тих ветеранів, істориків, журналістів і просто громадян, котрі інтересуються історією, чії особисті дослідження можуть кинути тінь на сталінський режим і на те, що відбувалося в країні під час війни [29].

Чи були подібні прецеденти в інших країнах? В деяких із них теж є законодавчі акти, що стосуються історичної пам'яті. Однак слід зважати на суттєву ремарку: вони захищають пам'ять про жертви злочинів, здійснених тією чи іншою державою, але жодним чином не виправдовують дії цих репресивних режимів. Винятком є хіба що стаття 301 Кримінального кодексу Туреччини, згідно якої можна потрапити у в'язницю за звинувачення турецької держави у геноциді вірмен у 1915

році. Але прагнення Росії «вписати міф про війну в Конституцію засвідчує про те, що влада розглядає регулювання пам'яті як життєво важливе завдання. Замість внутрішніх труднощів і протиріч міф про війну підсовує ідею злагоди влади і народу у мріях про імперську велич», ведучи «до мілітаризації країни, до світосприйняття оточеної фортеці, де єднання із владою супроти зовнішнього ворога» [34].

Слушним видається судження, що поправка до Конституції – не стаття до Кримінального кодексу, лише на її підставі нікого не притягнеш до кримінальної відповідальності. Але при наявності в Кримінальному кодексі статті 354.1, було б марно сподіватися, що поправка про історичну правду не спонукатиме правоохоронців вдаватися до неї якомога частіше. Наприклад, можна оголосити кримінальним злочином прирівнювання сталінізму до нацизму. Все залежить від того, хто і як буде встановлювати, що таке «історична правда» і що є її «попранням». Тож влада сама вирішуватиме, що є «правдою», а що «злісною фальсифікацією». А тим часом у демократичних країнах історична істина встановлюється лише в процесі наукових досліджень і відкритих наукових диспутів. Тобто, академічна свобода є щонайважливішим гарантом свободи слова.

Віднині поправка 3-я до 67-ї статті Конституції РФ зобов'язує громадян Росії «забезпечувати захист історичної правди». «Історична правда» стала прерогативою державної політики Росії. Та про яку історичну правду за умов відвертої агресії Росії проти України може йтися? Особливо коли президент Росії цинічно демонструє перед колективним Заходом свою прихильність до пошуку взаєморозуміння з урахуванням територіальних інтересів Росії – так, як він їх розуміє, включаючи анексію Криму. Йому здається, що досвід союзницьких відносин під час війни, – коли Захід заплющував очі й на репресії в СРСР, і на розстріл польських офіцерів у Катині, і на депортацію цілих

народів – ось такий досвід і є, судячи з усього, вкрай цінним і позитивним. Його сучасна інтерпретація гранично проста: мовляв, навіть при докорінних ідейно-політичних розбіжностях страшна загроза зробила нас союзниками. Тож і сьогодні в ситуації велетенських ядерних арсеналів слід домовлятися про прийнятну для всіх модель співробітництва. Як він собі уявляє, «група провідних держав, причому ядерних (у склад котрих, звичайно ж, входить Росія), здатна утримати мир. Слід просто сісти за стіл, домовитися «про головне», а усім іншим вже доведеться пристосовуватись. А відтак – щоб гарантувати врахування їхніх інтересів і не завдати їм збитків – необхідно зберегти право вето постійних членів Радбезу ООН, під яке уже давно підкопуються «скривджені» неефективністю цього органу» [13].

Що стоїть за цими пропозиціями? Росія нині є набагато меншою, ніж СРСР, серед світових потуг, однак вона категорично не бажає втрачати важелі впливу, успадковані від повоєнного урегулювання. Ось звідси й російська пропозиція щодо проведення саміту лідерів п'яти постійних членів Радбезу ООН, на якому наполягає у своїх виступах Володимир Путін. Звісно, це не той «концерт держав», як у ХІХ столітті, але хоч щось. А в протилежному разі – «ми повторимо».

А тим часом російська влада прагне захистити себе від обдурених і окрадених нею громадян, підсунути їм «гордість переможців» замість вільного й гідного життя. А що стосується поточної політики, то «міф про війну розпалює імперські амбіції: ми – велика держава, і Заходу не тягатися з нами в частині ратних подвигів. Вони були лише союзниками, а переможцями – ми. Міф підживлює стару месіанську ідею, що Росія, жертвуючи собою, невтомно рятувала людство – від татаро-монголів, Наполеона і, врешті-решт, від фашизму». А над усе головна ідея полягає в тому, що «раз російський народ – месія, що дове-

дено позбавленням світу від фашизму, то всякий, хто критикує нас і нашу історію, – фашист» [34].

Такою є цільова настанова Кремля щодо трактування Великої Перемоги. І якщо цей міф про війну запанує, то годі сподіватися про засудження сталінізму і його злочинів. Більше того – 3-я поправка до Конституції законодавчо забезпечує громадянам Росії «теплу ванну» – право на безпроблемну історію, той самий «національний нарратив», якого годі буде й соромитися. Стане неможливим нагадувати росіянам про те, якою ціною маршали перемоги брали безіменні висотки і що вони чинили з цивільним населенням. І, звісно ж, про те, що один із спалахів «перманентного терору» припав якраз на роки війни. Однак президент Путін дотримується іншої точки зору: для нього 27 мільйонів жертв не є свідченням зневаги Кремля до людського життя, а позитивним аргументом на користь, так би мовити, слави російської зброї. Цей аргумент «жертвовності» покликаний підвищити градус тих мілітаристських настроїв, які панують нині в російському суспільстві. Так, даючи 10 березня 2020 року інтерв'ю журналісту Андрію Ванденко, Володимир Путін в цілому схвально поставився до факту популярних серед росіян слоганів «На Берлін!» і «Якщо треба – повторимо!». Його ставлення до цього прояву міфології про війну таке: «Радянський Союз зазнав дуже страшного, жахливого, непростимого нападу з боку нацистської Німеччини, ми втратили 27 мільйонів людей, нема жодної країни в світі, котра б зазнала такої втрати. І якщо хтось посміє зробити щось подібне, ми повторимо» [25].

Навряд щоб така жорстка заява – «**ми повторимо**» – могла пройти повз увагу світової громадськості. Тож Путін у наступних пунктах інтерв'ю постарався дещо пом'якшити її сприйняття: «у російського керівництва ніколи не стояло питання таким чином». Мовляв, ми ніколи не прагнули «повторити» й

не збираємося вдаватися до цього й нині. Тут, очевидно, розрахунок з боку російського президента робився на забуття того, що творилося під час «звільнення Східної Європи» – йдеться про советизацію Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, Угорщини. Що вже говорити про «присилування до вічної дружби із старшим братом» колишніх радянських республік, а нині – незалежних держав, про депортацію цілих народів згідно принципу нібито їхньої «колективної провини». Тому не дивно, що саме із середовища Східної Європи, зокрема з рядів колишніх «сателітів» Москви, нині все частіше розповсюджується, як це трактує Кремль, «завідомо неправдива інформація» про два тоталітарні режими – нацистський і радянський, – що поділили між собою Східну Європу, уклавши в 1939 році пакт Молотова – Ріббентропа із його секретним додатком.

На «повчання» Путіна щодо Другої світової війни гостро відреагував американський журнал *Foreign Policy*. В січні 2020 р. він розмістив статтю відомого історика, професора університету в Кардіффі (Уельс) Сергія Радченка, котрий розкритикував позицію «історика-любителя» Путіна: «Я історик, і те, як Путін склеює своє трактування історії із розрізнених архівних документів, мені здалось дивно знайомим, – і я вирішив перевірити його на достовірність. Я перевірів усі процитовані ним документи – до єдиного. Вердикт такий: як історик-любитель Путін не отримає прохідного балу в жодному поважному університеті і не зможе опублікуватися в жодному престижному науковому журналі. Хоча фактичний бік питань не викликає, він спотворив докази, щоб довести свою упереджену думку. Допустив він і ряд грубих порушень» [37].

Однак, у путінській логіці є цілком певний резон. Що б хто не говорив, а в так званій «історичній політиці» – яку б країну ми не брали – йдеться зовсім не про пошук історичної «істини», а про конструювання «правди» національного наративу.

А це не одне і те ж. Бо політичні діячі пристосовують історію до поточних проблем, і переймаються тим, щоб додати історію до інших інструментів тиску на суперника/противника. А найголовніше – намагаються пристосувати історію до патріотичної мобілізації свого населення, прагнуть повернути його до відретушованого національного історичного досьє, де сторінки підчищені від непривабливих, а то й ганебних файлів. Популярний американський журналіст CNN з цього приводу зазначає: «Стаття Путіна піднімає радянську війну в Європі до чогось більш високого: це “хрестовий похід” за спасіння миру. При цьому він гадає, що найтемніші глави воєнних часів вищі будь-якої критики – і така путінська Росія сьогодні» [1].

У цьому ж контексті Путін дає зрозуміти, що коли йдеться про національну безпеку, то Росія тут має давні «історичні традиції» і від неї можна чекати жорстких і неординарних вчинків, як це вже було напередодні зіткнення з нацистською Німеччиною: «Восени 1939 року, вирішуючи свої воєнно-стратегічні, оборонні завдання, Радянський Союз почав процес інкорпорації Латвії, Литви й Естонії. Їхній вступ до СРСР було реалізовано на договірній основі, при згоді обраної влади. Це відповідало нормам міжнародного і державного права того часу» [33].

Останній приклад тому – анексія Криму та агресія на сході України, що створюють тривожний прецедент і для сучасних країн Балтії. Тож реагуючи на ідеї Путіна, глава МЗС Латвії Едгарс Ринкевичс зокрема зазначив: «Для нас зрозуміло, що пакт Молотова – Ріббентропа спровокував війну і країни Балтії були окуповані сталінським СРСР проти їхньої волі і з порушенням міжнародного права» [1].

Усі ж офіційні заклики до пошуку виважених оцінок минулих подій з широким представництвом авторитетних вчених із різних країн аж надто нагадують «мирні ініціативи» часів ра-

дянського застою. Вони не сприймалися міжнародною спільнотою, але їх настирливо висували знову і знову. А тим часом гонка озброєнь набирала обертів.

1.4. «Велика перемога» в офіційній пропаганді Росії

Кожен національний наратив покоїться на ряді засадничих положень. Вони являють собою своєрідні «наріжні камені», що кладуться у підмурівок архітекτονіки усїєї подальшої текстової конструкції. На нашу думку, до такої категорії належить така собі скромна фраза із виступу Володимира Путіна на неформальному саміті СНД 20 грудня 2019 року: «Так, ми знаємо, хто такий Сталін, так, ми дали йому свої оцінки». І далі – жодного слова про які ж оцінки йдеться, і хто такий Сталін і сталінізм як феномен у розумінні чинного президента Росії.

Щоправда, у підсумковій статті Путіна в американському журналі *The National Interest* ці упущення уже було дещо підправлено додатковою характеристикою сталінського режиму: «Сталін і його оточення заслуговують багатьох справедливих звинувачень. Ми пам'ятаємо про злочини режиму проти власного народу, і про жахіття масових репресій» [33].

Водночас, пам'ять про трагічні і героїчні події 1941-1945 років увійшла до наративу радянського колективного минулого як Велика Вітчизняна війна. Уже за радянських часів історичне минуле стало набувати системної форми поєднання різноманітних *фреймів* – відпрацьованих і схематизованих структур, покликаних передавати комплекс знань про щось (від англ. *Frame* – рамка, каркас, кадр). Відповідно до технологій фрейму, «спрямлений» і «очищений» від незручних деталей наратив Великої Вітчизняної війни за часів Микити Хрущова й Леоніда Брежнєва виявився настільки ефективним, що став уже зримо

«затмарювати» собою мало не сакральний для більшовиків образ Жовтневої революції 1917 року, перебираючи на себе тим самим роль основоположного національного міфу-засновника. Досить переконливо процес цієї трансформації описує Ольга Малинова у своїй книзі «Актуальное прошлое» [16].

Аби зберегти позитивний за радянськими мірками наратив про війну, на повну силу було задіяно державні органи Російської Федерації. Щоправда у 1990-х і у 2000-х роках ця проблема вирішувалася по-різному. Усвідомлюючи цінність пам'яті про війну, «команда Єльцина» прагнула зобразити війну як подвиг народу, але жодним чином не заслугу комуністичної партії й радянської держави. Тим самим ідеологи Єльцина вже не інтерпретували репресії як «окремі перегини». Переоцінка «радянського експерименту» дала можливість акцентувати увагу на стражданнях народу, що виявився жертвою не лише гітлерівського нацизму, але й нелюдського сталінського режиму. Отже, як впливало із цієї інтерпретації, Перемога була здобута не стільки завдяки, скільки всупереч радянській системі.

Тим часом велика увага стала приділятися військовим парадом на честь дня Перемоги. До 1965 р. такими парадомі відзначалися лише ювілеї Перемоги, а щорічні військові паради відбувалися 7 листопада – це мало б підкреслювати зв'язок між перемогою над нацистською Німеччиною і Великою Жовтневою революцією. Останній радянський парад 9 травня відбувся у 1990 р. на відзначення 45-ї річниці Перемоги. Більше того – у 1993 і 1994 роках урочистості з нагоди Дня Перемоги були перенесені в новий меморіальний комплекс на Поклінній горі. Однак згодом виявилось, що в ситуації все зростаючого конфлікту між Єльциним і Верховною радою центр міста, що завжди традиційно асоціювався із владою, опинився в розпорядженні ліво-комуністичної опозиції. Після обстрілу Білого

дому, в наступному 1995 р. в процесі підготовки відзначення 50-річчя Перемоги, адміністрація Єльцина визнала за благо повернути парад на Красну площу. Однак це не змінило ідеологічної складової урочистостей: в досягненні Перемоги вирішальну роль віддавали народу, його характеру, але не радянському ладу.

Натомість, опозиція заповзялась організувати свою альтернативну ходу від Білоруського вокзалу до Луб'янки. Реагуючи на це, влада стала активно використовувати тему фашистської загрози, взявши на озброєння вираз «червоно-коричневі». Це мало б вказувати на спільну «тоталітарну» природу комунізму і фашизму. Більше того – в жовтні 1993 р. Борис Єльцин у своєму зверненні до громадян Росії назвав розстріл Білого дому у Москві придушенням «збройного фашистсько-комуністичного заклоту в Москві» [9].

Згодом ці характеристики набули широкого ходження, коли противники влади як зліва, так і справа, зображалися представниками єдиної небезпечної сили, якій слід протистояти будь-якими засобами. Опозиція у відповідь звинувачувала владу у насаджуванні «демофашизму». Врешті-решт, «обидві сторони, використовуючи термін «фашизм» для конструювання образу противників, вживали їх досить довільно» [16, стр. 95].

За відсутності консолідованого погляду щодо колективного минулого, поєднання різноманітних фреймів відповідно до поточної кон'юнктури стало чи не оптимальним рішенням для білякремлівських спічрайтерів. Так, з приходом до влади Володимира Путіна в Росії був взятий курс на часткову реабілітацію радянської спадщини, але не відштовхуючись від Жовтня 1917-го, а вже в рамках «тисячолітньої історії». Генеалогія сучасної російської державності стала вибудовуватися за принципом *a la carte* (згідно меню) із апеляцією до тих чи інших історичних епізодів. За цієї технології образ Великої Пе-

ремоги виявився унікальним ресурсом, котрий, однак, було важко вписати в у якийсь узагальнений наратив. Так, з одного боку, критичний наратив Єльцина так і не був дезавуований: і Путіну, й Медведєву доводилося використати пам'ять про Велику Вітчизняну війну у своїх виступах, час від часу дистанціюючись від радянського минулого, а то й засуджуючи його. З іншого боку, прославляючи Велику Перемогу, офіційним особам доводилося стримувати критичну інтерпретацію подій того часу. Зазвичай офіційні промови з приводу урочистостей будувалися навколо чотирьох усталених фреймів: 1) данина пам'яті жертвам війни; 2) вдячність ветеранам і кроки щодо їхньої матеріальної підтримки; 3) міркування щодо спадкоємності поколінь; 4) констатація політичних уроків війни. У підсумку все завершується тим, що Росії приписується роль чи не єдиної хранительки історичного досвіду, вистражданого за роки воєнного лихоліття.

Найважливішим стало те, що Володимир Путін настирливо прагнув використати пам'ять про Велику Вітчизняну війну задля конструювання російської ідентичності, що постала з «історичної Російської держави». За умов домінування державницького наративу Велика Перемога віднині представляється як свято національної єдності, що згуртовує росіян незалежно від різниці поколінь і наявних ідеологій. Пам'ять про війну, звільнена від тягара комуністичної спадщини, розглядається як безцінний матеріал для ілюстрації змужніння національного характеру, але не на основі радянського ладу, а на ґрунті «тисячолітньої» історичної спадкоємності. Тобто, владною елітою було зроблено усвідомлений крок на користь вибіркового використання «зручних» фрагментів колективного минулого, де міф про війну виконує функцію «міфу про походження» - того історичного моменту, коли нація врешті-решт кристалізувалася у своїй «сучасній формі».

Показово, що під час третього терміну президентства Володимира Путіна (7 травня 2012 – 7 травня 2018) провідною ідеєю в його виступах стало уславлення патріотизму, підкреслювалась єдність «багатонаціонального» російського народу та акцентувалася увага на тому, що це є спільне свято народів Росії й країн СНД. При цьому тема пам'яті про війну в контексті країн Східної Європи нині вже не афішується: вона задекорована загальними словами про «звільнені народи Європи», про «подвиги антифашистського спротиву». Час від часу данина належного віддається згадкам про союзників антигітлерівської коаліції. В деяких випадках нагадування про події війни супроводжується міркуваннями про значимість «історичного примирення між Росією і Німеччиною». Стосовно прибічників української Революції гідності кремлівські ідеологи стали вживати епітети «нацистсько-бандерівська банда». А що вже після анексії Криму, то у виступах Путіна на повну силу зазвучала тема «великої країни». Тут головне завдання полягало в тому, щоб «застовпити» кордони там, де це видається політично доцільним [16, с. 106–114].

Та чи не найбільшою проблемою для Володимира Путіна стало визначитись із персоналією Йосипа Сталіна. Висловивши напочатку 2000-х рр. готовність частково реабілітувати радянське минуле, кремлівська влада опинилася перед необхідністю реагувати на періодичні запити щодо повернення імені генералісимуса у історичну пам'ять вдячного російського народу. Разом з тим, зазначає Ольга Малинова, позиція Володимира Путіна з цього приводу від самого початку була ухильною. З одного боку, він нібито нічого не мав проти обговорення цієї теми в інформаційному полі країни. З другого боку, він не вітав перейменування Волгограду у Сталінград. Дмитро Медведев виявився більш послідовним у ставленні до фігури Сталіна: «не зважаючи на те, що під його керівництвом краї-

на добивалася успіхів, те, що було зроблено по відношенню до власного народу, не може бути прощено» [17].

Напрошується думка, що зберігаючи офіційно прихильність до демократичних цінностей, сучасна російська влада не може відкрито героїзувати політика, що здійснив масу злочинів проти власного народу. Хоча підспудно «стара гвардія» в особах мера Москви Ю. Лужкова, спікера Ради Федерації В. Матвієнко та віце-прем'єра Д. Рогозіна час від часу ставили питання про «повернення» імені Сталіна в суспільно-політичне життя країни. І це приносило свої плоди, принаймні закладалися передумови для такого повернення. У квітні 2014 р. після кількох невдалих спроб було все-таки ухвалено закон, що доповнював Кримінальний кодекс РФ статтю, караючою за «реабілітацію нацизму». Характер закону засвідчує, що він задуманий у якості інструмента залякування, що обмежує діапазон інтерпретацій історії воєнних часів до офіційно схвалених.

Назагал, символ Перемоги було «віддалено» від негативної пам'яті про сталінський режим (масові репресії, помилки першого періоду війни, непомірно зависока ціна деяких воєнних успіхів тощо). Втім, для тих, хто в процесі «війн історичної пам'яті» зауважує, що не слід ставити на одну дошку сталінський і нацистський режими, Тімоті Снайдер наводить вражаючу аргументацію: «Радянський Союз переміг нацистську Німеччину на східному фронті Другої світової війни і, в такий спосіб забезпечив Сталінові вдячність мільйонів і центральну роль у встановленні повоєнного ладу в Європі. Та Сталінові здобутки на ниві масових вбивств були майже такими різючими, що й у Гітлера. У мирний час він навіть перевершив Гітлера. В ім'я захисту і модернізації Радянського Союзу Сталін протягом 1930-х років влаштував голодну смерть мільйонів і розстріли трьох четвертей мільйона людей. Він убивав власних громадян не менш ефективно, ніж Гітлер убивав чужоземних.

Із 14 мільйонів осіб, яких навмисно вбито на Кривавих землях між 1933 і 1945 роками, третина на совісті Радянського Союзу». [28, с. 8].

Можливо, для західного читача книга Снайдера є просто історичним твором, але для нас, мешканців оцих «кривавих земель», це не просто оповідь про життя наших батьків і дідів. Наразі все це оповідь і про наше сьогодення в якому ми й нині несемо на рівні ДНК увесь тягар минулих злочинів сталінського режиму, що деформували соціум і поставили нас перед проблемою кардинально подолати тягар геноциду у своєму історичному минулому. Чи не звідси тягнеться один із феноменів Майдану, кожен з яких спрямований проти чергової «злочинної влади»?

Тим часом, президент РФ Володимир Путін продовжує безнастанно культивувати тезу про те, що «Червона армія розпочала визвольну місію в Європі, врятувала від знищення й поневолення, від жахіть Голокосту цілі народи». Здобувши перемогу над нацизмом, «союзники разом створили Міжнародний військовий трибунал, покликаний покарати нацистських політичних і військових злочинців. В його рішеннях дана чітка правова кваліфікація таким злочинам проти людяності, як геноцид, етнічні й релігійні чистки, антисемітизм і ксенофобія. Прямо и недвозначно Нюрнберзький трибунал осудив і поплічників нацистів, колабораціоністів різних мастей... І сьогодні наша позиція залишається незмінною: злочинним діям пособників нацистів не може бути виправдання, їм немає термінів давності»... Вважаю недопустимим ставити знак рівності між визволителями й окупантами» [33].

Коли Путін ставить в центр уваги «поплічників нацизму», то чому він обминає «союзників» нацизму? Звертаючись до наукового доробку Тімоті Снайдера, акцентуємо увагу на поділ участі Радянського Союзу у Другій світовій війні на два пері-

оди: 1) вересень 1939 – червень 1941, коли СРСР виступав у ролі союзника Німеччини; 2) червень 1941 – вересень 1945, коли СРСР воював у складі союзників антигітлерівської коаліції. Поставивши проблему в таку систему координат, положення Путіна «вважаю недопустимим ставити знак рівності між визволителями й окупантами» набуває подвійного смислу. Одне діло – виступати на одному етапі війни в ролі союзника нацистської Німеччини, інша справа – здійснювати на другому етапі визвольну місію від нацизму. Одне діло бути агресором на першому етапі війни, а зовсім інше – стати жертвою агресії (а потім і переможцем) на другому етапі.

У своїх подальших публікаціях Тімоті Снайдер звертає увагу на те, що активізація звернень до історичної тематики у виступах Путіна збігається із нарощуванням агресивної політики на міжнародній арені. І це дійсно так. Показовою у цьому відношенні може бути хоча б зустріч президента РФ із молодими вченими й викладачами історії у Музеї сучасної історії (Москва) 5 листопада 2014 року. Проведення цього політичного заходу корелюється в часі з російською анексією Криму й агресивною фазою російської інтервенції на Донбасі. Тож, покликаючись на історію, Путін принагідно озвучує тезу про те, що «саме в Херсонесі хрестився князь Володимир, а потім хрестив Русь. Херсонес це ж що? Це Севастополь. Ви уявляєте, який зв'язок між духовним витоком і державною складовою, маючи на увазі боротьбу за це місце і за Крим в цілому, за Севастополь, за Херсонес. По суті російський народ впродовж багатьох віків бореться за те, щоб встати поблизу своєї історичної купелі» [6].

Отже, як слідує із виступу президента РФ, саме він і забезпечив анексією Криму оцей самий «зв'язок між духовним витоком і державною складовою».

1.5. «Визвольний» реваншизм і європейські вагання

Водночас, на Заході питання про «агресора» і «жертву агресії» з погляду подій Другої світової війни набуває дедалі суперечливішого щодо російського нарративу спрямування. 23 січня 2020 року, за повідомленням Європейської комісії, її президент Урсула фон дер Ляен, президент Європейської ради Шарль Мішель і голова Європейського парламенту Девід Сассолі виступили зі спільною заявою напередодні 75 річниці звільнення концтабору Аушвіц-Біркенау (Освенцім). Насамперед у цій заяві увагу привернула констатація того, що «визволили» нацистський табір «війська союзників». З формальної точки зору тут ніби все правильно, адже Червона армія СРСР була складовою частиною військ союзників антигітлерівської коаліції. Однак, коли глянути з іншого боку, лідери об'єднаної Європи спробували уникнути згадки про збройні сили країни, спадкоємці котрої наразі здійснюють агресію на Сході України. У нинішній іпостасі агресора росіяни зовсім не надаються на ореол тих воїнів-визволителів, як про це сказано у заяві трьох лідерів: «Сімдесят п'ять років тому війська союзників звільнили нацистський концентраційний табір Аушвіц-Біркенау (Освенцім). Вони зупинили таким чином найбільш жахливий злочин в історії Європи – сплановане знищення євреїв. Шість мільйонів єврейських дітей, жінок і чоловіків було вбито, як і мільйони інших ні в чому не повинних людей, включаючи сотні тисяч циган, було страчено за ознакою етнічної належності» [12].

Можна зрозуміти лідерів Європейського союзу. Чи могла б європейська спільнота сприйняти цей текст заяви, якби замість «війська союзників» було написано «воїни Червоної армії» і далі – «зупинили таким чином найбільш жахливий злочин в історії Європи – сплановане знищення євреїв»? На думку Олексія

Міллера «за других обставин на це б не звернули уваги, адже Червона армія була частиною сил союзників, але в отруєній атмосфері відносин Росії з «колективним Заходом» кидається в очі, що згадувати Червону армію і росіян в позитивному контексті у лідерів ЄС уже не виходить» [18].

З іншого боку, ставлення Хайко Мааса до Росії теж далеко не однозначне: «В нашій політиці стосовно Росії ми повинні орієнтуватися на реальність. Росія сама визначила своє положення у все більшій ізоляції від Заходу і частково у ворожості до нього. Росія діє, на жаль, все ворожіше: хімічні напади в Солсбері, її роль у Сирії й Східній Україні, хакерські атаки, в тому числі й на наше міністерство закордонних справ. Тим не менше я... увесь час вказував на те, що ми повинні продовжувати діалог з Росією. Нам потрібна Росія, і не лише коли ми хочемо вирішити сирійський конфлікт. Але я повинен також враховувати і ту обставину, що більшість наших партнерів нині критично ставляться до Росії, а деякі сумніваються у можливості вести з нею діалог. В минулому вони іноді були готовими виступати разом з Німеччиною, але тепер вони запитують нас: ну й що це дало?». Уникаючи прямої відповіді – Росія партнер чи загроза – Хайко Маас відповідає: «Росія стала надто складним партнером» [35].

Коли ж Хайко Маас виступив з ініціативою покласти відповідальність за розв'язування Другої світової війни лише на одну Німеччину, ситуація за такої парадигми докорінно змінюється. Відповідальність за минулі прорахунки й гріхи з усіх інших країн знімається автоматично, вони «звільняються» від проблеми подолання трагічного історичного минулого, а надзавдання щодо необхідності засвоєння уроків історії відпадає тим самим автоматично. За цих умов заклик міністра закордонних справ Німеччини – мати «мужність проводити чітку межу між жертвою і злочинцем, між міфом і історичним фак-

том» – якось не вселяє оптимізму й впевненості щодо готовності європейської політичної спільноти дійти згоди в цьому питанні достоту на цих принципах. Тим більше, коли він сам уникає можливості конкретно назвати з одного боку – жертв, а з другого – злочинців. У підсумку складається враження, що коли Німеччина бере на себе одноосібну відповідальність – і за розв’язання Другої світової війни, і за Голокост – то тим самим з Росії списуються старі гріхи, що дає їй своєрідну індульгенцію на подальші злочини, спрямовані на підрив світового порядку.

Подібні настанови, як нам видається, надихають реваншистські сили Росії і вселяють у них надію на відновлення зони відповідальності Росії у світі при потуранні з боку «деградуючої Європи». А як інакше розуміти серію відголосів на статтю Хайко Мааса і Андреаса Віршінга, опублікованих колумністами російського інформгентства і радіо «Sputnik», де генеральним директором є відомий маніпулятор Дмитрій Кисельов. З точки зору дописувачів цього каналу, потомки переможців у Другої світової війни тривалий час дивилися на процес переписування історії «в якійсь мірі з усвідомленням безсилля у справі переконання чи покарання цих діячів». Аж ось «допомога прийшла звідки не очікували – із самої Німеччини». Міністр, з точки зору російських дописувачів, нібито закликав покласти край ревізії історії і «протистояти спробам перетворити жертв у злочинців і жертв нападу – в агресорів», а тим самим, мовляв, «міністр своїми тезами підкреслює національні інтереси Німеччини, в котрих уже немає місця східноєвропейському ревізійному і всьому тому, що виростає на його ґрунті». У підсумку в цих постах простежується головна думка: Росія завжди є носієм щирої правди, коли вже навіть «міністр закордонних справ Німеччини Хайко Маас жорстко осадив східноєвропейських колег, які переписують історію Другої світової». А тому,

виношують вони сподівання, «очевидно, німецький МЗС задумався над тим, що пора згортати історичні війни Східної Європи з Росією – поки ці війни не перейшли із минулого в майбутнє і не почали йти не зі Сходом, а із Заходом», адже, мовляв, у поляків до німців «історичних претензій чи не більше, ніж до росіян» [7].

То ж чому навчають нас уроки історії?

Насамперед тому, що «визволення» не є одномоментним актом з боку переможця, а тривалим впродовж довгих десятиліть процесом звільнення свідомості кожної окремої людини від тягара злочинів історичного минулого, набуття кожним громадянином почуття «відповідальні за те, як ним правлять» (Ясперс). Більше того, має відбутися зміна поколінь, допоки не з'явиться нова генерація молоді, яка візьме на себе політичну відповідальність за недопущення повторення злочинів минулого – **«never more»**. Ця генерація не несе відповідальності за минулі події, але цей контингент молоді відповідає за те, який урок буде винесено із переосмислення минулого. Так само старше покоління, не шукаючи спасіння в утопічних ідеях, має передати молоді досвід тверезого і об'єктивного ставлення до історичної правди.

Як зазначив із цього приводу президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр з нагоди 75-річчя закінчення Другої світової війни в Європі, 8 травня 1945 року знаменувало собою кінець у його країні націонал-соціалістичної тиранії, нічних бомбардувань і маршів смерті, кінець здійснених німцями злочинів, що не мають аналогів, а також розриву із цивілізацією, що знайшло свій вираз у Голокості. Хотілось би особливо відзначити таку тезу його виступу: «Це був день визволення... Тоді нас звільнили, сьогодні ми маємо звільнити самі себе. Від спокуси нового націоналізму, від чарівності авторитарного, від недовіри, протекціонізму й ворожнечі між народами. Від

ненависті й цькування, від ксенофобії й презирства до демократії – оскільки це все не що інше, як старі злі примари в новому обличчі». Федеральний президент подякував колишніх воєнних супротивників, а нині союзників за звільнення від націонал-соціалізму: «Звільнення мало прийти ззовні – аж надто глибоко країна була занурена у своє власне лихо, в свою провину». Врешті-решт німці самі здійснили своє «внутрішнє визволення»: «Це був довгий, болісний шлях. Переробка і усвідомлення співучасті у скоєному, болісні питання в сім'ях і між поколіннями, боротьба проти замовчування і відгороджування» [23].

Як засвідчує характер суспільного розвитку, жодна країна в світі, а тим більше жоден політичний лідер, не можуть претендувати на моральну виключність і політичну досконалість. Що вже говорити про окремих пересічних людей. Українці винесли уроки Другої світової війни як люди, і як люди залишаємось в небезпеці: Володимир Путін недвозначно підтримує поширене в Росії гасло «**Если надо – повторим**». Так, у своїй промові після анексії Криму російський президент переконував світову громадськість, що захист етнічних росіян був законною причиною його вторгнення в Україну. Проведемо паралель: таким же було й виправдання нацистською Німеччиною аншлюсу Австрії й захоплення частини Чехословаччини у 1938 році. Порушивши кордони України, Путін заявляє: «ми не посварилися з Україною, у нас розійшлися погляди з тими, хто сьогодні перебуває при владі в Україні. А Україна, український народ як був нашим братнім народом, так і залишиться на століття» [5].

Усе це, на превеликий жаль, засвідчує, що «визволення» Росії від спадщини сталінізму не відбулося – ні на офіційному, ні на масовому рівні. Представники влади сучасної Росії як і раніше не готові об'єктивно оцінювати відповідальність радянського режиму за розв'язування Другої світової війни й масові

злочини проти народів Європи, Росії й сусідніх із нею країн. Здійснювана нині Росією війна історичної пам'яті спрямована на те, щоб обілити трагічне радянське минуле, стерти із колективної свідомості той факт, що під час Другої світової війни Сталін і Гітлер вдалися до змови один із одним. Паралельно здійснюються спроби утвердити в свідомості світової громадськості версію про те, що Радянський Союз приніс «визволення» народам Європи. Все це, мовляв, надає їй карт-бланш на свою зону відповідальності в Східній Європі, оскільки Європейський Союз є близьким до розпаду. Наразі ЄС у 2013 році російським урядом вперше було визначено в ролі противника.

Отже, як це було й раніше, в нинішній «війні історичної пам'яті» історичний наратив стає інструментом поточної політики. І в цьому немає нічого принципово нового. Хіба що риторичним залишилося запитання, поставлене свого часу Хайко Маасом і Андреасом Віршінгом: «Скільки політики «витримує» історія?». І скільки ще буде витримувати? – додамо ми. Якщо вислів Шарля Монтеск'є «Кожен народ гідний своєї долі» є адекватним, то це означає лиш одне: кожен громадянин має нести політичну відповідальність за той режим, який він підтримує і докласти сил задля утвердження демократії й незалежності. Іншого шляху немає.

1.6. «Never more» та фактор нового націоналізму

Донедавна головна ідейна вісь міжнародного протистояння пролягала по лінії: лібералізм проти комунізму. Наразі комунізм дискредитовано, а лібералізм перебуває в глибокій кризі. Жодна класична теорія не береться визначити траєкторію подальшого майбутнього. Саме поняття «прогресу» в політичній філософії поставлене під сумнів. Натомість головні баталії

розгортаються на фронтах історичної науки: увага зосереджена на тому, хто був правим, а хто винуватим в минулому.

Допоки Китай ще визначається із своїм політико-культурним синтезом XXI століття, головними учасниками на полі історичного протистояння поки що є, з одного боку, Росія, а з другого – «колективний Захід». Російська відповідь на виклик Заходу, враховуючи її прагнення виступити альтернативою американоцентричному світу, поки що звучить невиразно. Однак, тим не менше, в площині зовнішньої політики історичний наратив набуває значення одного із головних аргументів для обґрунтування і ухвалення політично значимих рішень. Так само апеляція до історичного минулого покликана забезпечити внутрішньополітичне життя необхідним морально-ідеологічним консенсусом, надати йому необхідного ціннісного виміру. Тобто, минуле не відійшло у вічність, воно присутнє в нашому сьогоденні.

І тренд цей не новий – звернення до уроків історичного минулого особливо наочно виявляє себе в час формування нації. Уже з XIX ст. за визначенням Ернеста Ренана суттю нації є те, що всі індивіди поділяють багато цінностей, і в той же час про багато речей забувають: в площині історії торжествує феномен «колективного пригадування і колективного забуття». В наші часи цей процес триває: як стверджує Ернест Геллнер, націоналізм не лише пробуджує нації, він і вигадує їх там, де їх ще не існувало. Отже, давно напророчений «кінець ери націоналізму» ніяк не збирається наставати – національний статус є загально визнаною вартістю сучасного політичного життя. А він вимагає історичного обґрунтування [26].

Від часів Просвітництва символом національної свободи стає суверенна держава. Наразі маємо до діла досвід цілої низки країн Східної Європи, які черпають ціннісний ресурс із свого історичного минулого. Тим же шляхом посувається й Росія,

лідер якої Володимир Путін проголошує себе головним націоналістом. Власне, він в цьому не оригінальний – гасло «нація понад усе» проголосили Дональд Трамп і Еммануель Макрон та ще цілий ряд політичних лідерів.

Що вражає – незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які панують в соціумі тої чи тої національної держави, нація завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство. Більше того, як зазначає Бенедикт Андерсон, «у кінцевому рахунку, саме це братерство й робило можливим протягом останніх двох століть для мільйонів людей не лише вбивати, але й охоче віддавати життя в ім'я певних національних уявлень і цінностей. Ці смерті ставлять нас віч-на-віч перед центральною проблемою націоналізму: яким чином уявні цінності нещодавньої історії (яким ледве чи більше двох століть) продукують такі колосальні жертви?» [3].

Коли йдеться про Другу світову війну, жертви сягають понад 40 мільйонів загиблих. Хто відповідь за ці відібрані життя? Чи підвів остаточну риску у визначенні провини Нюрнберзький процес? Чи можна притягнути до відповідальності саму Історію? Чи усвідомив кожен з нас поняття особистої політичної відповідальності за трагічні події ХХ ст.? Якщо ні, то які уроки слід винести із історичного минулого? Ще раз процитуємо слова президента Німеччини Франка-Вальтера Штайнмаера, сказані з нагоди 75-річчя закінчення Другої світової війни: «сьогодні ми маємо звільнити самі себе. Від спокуси нового націоналізму, від чарівності авторитарного, від недовіри, протекціонізму й ворожнечі між народами. Від ненависті й цькування, від ксенофобії й презирства до демократії – оскільки це все не що інше, як старі злі примари в новому обличчі» [23]. Тобто, якщо узагальнити сказане, воно знову ж таки зводиться до послідовного прагнення реалізації кожним із нас принципу **«never more»**.

Але які перспективи втілення в життя заклику Штайнмайєра – звільнитися «від спокуси нового націоналізму, від чарівності авторитарного», «від ксенофобії й презирства до демократії»? Насамперед, коли йдеться про реально діючий процес нарощування питомої ваги націоналізму в суспільно-політичному житті усього світу. Так, наприклад, жодні символи не приковують нині більшої уваги в новітній культурі націоналізму, ніж пам'ятники й могили Невідомого солдата. Це значиме поле битви, де відбувається справжня війна історичної пам'яті. Культурна значимість цих монументів стає ще зрозумілішою, коли спробувати уявити, скажімо, «Могилу невідомого марксиста» або «Пам'ятник полеглим лібералам». Чи не виглядає це, запитує Андерсон, повним абсурдом? Але ж ні марксизм, ні лібералізм не переймаються особливо екзистенційним питанням смерті й безсмертя. Але саме цим переймається націоналізм, світогляд якого перегукується з релігійними уявленнями. І цьому є певне пояснення.

Століття раціонального секуляризму Просвітництва нікуди не поділи прагнення до спасіння. І ніщо не відповідає цій меті краще, ніж ідея нації. Якщо національні держави, згідно наукових спостережень, визнаються явищем «нової історії» (власне ХІХ–ХХ ст.), то сам феномен нації у трактуванні ідеологів і політиків націоналізму походить із далекого минулого і, що найважливіше, прямує до безкінечного майбутнього. За висловом Режі Дебре, близького до Франсуа Міттерана лівого філософа, «я народився французом цілком випадково, але ж, зрештою, Франція вічна». Так само Кемаль Ататюрк, щоб там не заперечували історики, назвав один із державних банків Туреччини «Хетським банком», а інший – «Шумерським банком», сприймаючи хетів і шумерів як своїх предків. Тож Володимир Путін знову ж таки не оригінальний, коли пов'язує витoki національної свідомості Росії з часами хрещення Русі, хоча феномен

нації у світі тоді взагалі ще не існував. Тобто, коли йдеться про політичну доцільність, апеляція до наукового обґрунтування практично ігнорується. Практика Росії є нині саме такою, і на-вряд чи заклики Штайнмаера справлять якийсь вплив на політику Кремля.

Такі самі справи й із «чарівністю авторитарного» та «президентством до демократії». Поки що нічого не говорить на користь якихось помітних змін у цій площині, й експертне середовище Сполучених Штатів закликає правлячі кола Заходу зважати на цю жорстку реальність російського буття. Так, у відкритому листі 103 американських спеціалістів із зовнішньої політики, опублікованому 6 серпня 2020 р. в Politico, зазначається: «Врешті-решт, реальність така, що Росія за Володимира Путіна діє в межах стратегічних рамок, що глибоко укорінені в національних традиціях, що знаходять відгук як у еліт, так і в громадськості. Можливий наступник, навіть більш демократично налаштований, скоріше всього буде діяти в тих же рамках. Помилково будувати політику США на припущенні, що ми можемо й повинні змінити цю структуру. Так само було б нерозумно думати, що в нас немає іншого вибору, крім як дотримуватися нинішньої політики. Ми повинні вести себе з Росією такою, якою вона є, а не такою, якої нам хотілось би, повністю використовуючи свої сильні сторони, але будучи відкритими для дипломатії. Зосередившись на цьому, ми можемо як упоратися з викликом, котрий ставить Росія, так і прагнути вивести наші відносини на більш конструктивний шлях. Невиконання цієї вимоги обходиться надто дорого» [22].

Цей заклик викликав неоднозначну реакцію у США та інших країнах світу. З боку експертного середовища зверталася увага, що така позиція суперечить цінностям, інтересам і принципам Америки, а також підриває довіру тих верств російського народу, чие терпіння до правлячого режиму вичерпується. Тож

автори листа 103-х беруть до уваги, що «саме з питань нашого заклик до дипломатії і пошуку стимулів для стабілізації вкрай дестабілізованих відносин ми й розходимось з нашими американськими і українськими критиками. Вони вважають, що підтримання контактів, на їх думку, невиправно ворожій і аморальній Росії під керівництвом президента Володимира Путіна є в кращому випадку безплідною затією. Замість того вони пропонують сфокусувати увагу на все більшому покаранні зловредної поведінки Росії за допомогою санкцій, і при цьому наші критики виходять з того, що Росія врешті-решт капітулює, розкається, засудить свою поведінку в минулому, візьме на себе відповідальність за погіршення відносин і зробить перші кроки для компенсації збитків. Вони мінімізують здатність Росії чинити опір такого роду покаранням, і тим самим завдають збитків Сполученим Штатам а також союзникам Америки та її партнерам» [39].

Показова й реакція Кремля на зазначений вище дискурс. На сторінках скандально відомого агентства новин Sputnik було в'їдливо прокоментовано, що Америці за стан стосунків із Росією доведеться заплатити «високу ціну – тому що діло тут, по суті справи, не в американо-російських стосунках і не в Росії. А у ступені адекватності американської еліти як такої, у її здатності оцінювати і міжнародну ситуацію, і стан справ у самих Сполучених Штатах. А з цим все більше і більше проблем – **“вашингтонське болото” не бажає мати справу** з тими США, якими вони є насправді, віддаючи перевагу видуманій Америці, усі проблеми котрої від “російського втручання” й “путінської маріонетки” Трампа» [2].

Отже, винуваті всі, крім Росії, покаятися мають інші, і жодним чином не Росія, а до того ж інші, а не Росія, мають сплатити «високу ціну» за нібито неадекватну оцінку міжнародної ситуації. То на яких же принципах будеється самооцінка Росії і

сприйняття нею сучасних світових реалій? Врешті-решт, яким арсеналом історизованої політики володіє вона у війнах історичної пам'яті, дотримуючись головної своєї політичної настанови: **«Если надо – повторим»**.

Що й казати – історизація політики є нині загальносвітовою практикою. Відбувається повсюдна апеляція до спільного минулого як засобу легітимації політичного режиму. Будь-яка національна спільнота базується на спільній спадщині, що й викликає об'єктивну потребу у створенні обумовленого історичного нарративу. Тож не дивно, що наприкінці ХХ ст. в країнах Європи стала формуватися особлива «меморіальна культура», в межах якої минуле перестає бути якимось музейним реліктом, а піднімається до рівня активного фактору модернізаційних процесів, формуючи національну ідентичність і надаючи сенсу суспільному поступу. Щоправда, російські дослідники звертають увагу на таку особливість своєї країни: «В цьому сенсі Росія практично повністю вписується у загальноєвропейський тренд, за винятком одного важливого аспекту – історія перетворилася тут на головне джерело запозичень і обґрунтування цінностей» [21].

У російській історіографії цей своєрідний «ренесанс історизації політики» пов'язують із двома рубіжними моментами. Перший – коли в середині 2000-х років (під впливом ряду факторів: «помаранчевої революції» в Україні 2004 р.; п'ятиденної агресії Росії проти Грузії 7-12 серпня 2008 р.; загострення «меморіальних воєн» із країнами Балтії) в Росії стали складатися окремі інститути державної історичної політики. Щоправда, аж до 2012 р. діяльність цих структур не набула ще системного характеру. Другим рубіжним моментом, що спонукав цей «ренесанс», вважається «консервативний поворот», що стався після Маршу мільйонів 6 травня 2012 р. – цієї акції протесту на Болотній площі, спрямованої проти підсумків президент-

ських виборів. Одразу ж з боку влади посилюється бажання дещо «підморозити» ситуацію, вдавшись, зокрема, й до пошуку аргументації з історичного минулого.

У цей момент яскраво виявила себе специфіка Росії – секьюритизація її суспільного життя, зосередженість на проблемах державної безпеки, виживання режиму. Традиційно держава, а не людина, завжди виступала головною дійовою особою російської історії, а ключовою політичною чеснотою обивателя повсякчас проголошувалось вірнопіддане служіння їй аж до самопожертви. Ця тенденція впродовж останніх 10–15 років стала яскраво домінуючою. Легітимація влади задає смисловий контекст самій життєдіяльності суспільства, коли причетність до влади тлумачиться щонайбільшою духовною чеснотою. Достоту як у М.Є. Салтикова-Щедріна, коли в реальному житті плутаються два поняття: «Вітчизна» і «Ваша величність». Тут досить згадати відоме положення Голови Держдуми В'ячеслава Володіна: «Є Путін – є Росія, нема Путіна – немає Росії». У підсумку політика як сфера узгодження інтересів різних соціальних груп деполітизується, підміняється адмініструванням, а відтак сам політичний процес уже важко відрізнити від авторитарного управління.

Я виділяю третій рубіжний момент – агресію Росії проти України 2014 р., коли історична політика Кремля увійшла у фазу воєн історичної пам'яті уже на повну силу. Своє втілення вона знайшла у секьюритизації історичної науки, мовляв: «все для фронту, все для перемоги». З цього часу історичне минуле вперше стало предметом «негативного законодавства» Росії. В 2014 р. до Кримінального кодексу РФ було внесено поправки (ст.354.1), котрі криміналізували публічне заперечення встановлених Нюрнберзьким трибуналом фактів воєнних злочинів нацистів, розповсюдження завідомо неправдивих свідчень про участь СРСР у Другій світовій війні, висловлен-

ня очевидної неповаги до днів воїнської слави й пам'ятних дат Росії, осквернення символів воїнської слави. Тим самим була здійснена спроба законодавчо окреслити сакральний простір пам'яті, що тематично пов'язаний із воєнними подіями.

Ще один крок законодавства у напрямку встановлення зв'язку між інтерпретацією історії й безпекою країни відбувся у 2015 р., коли в новій редакції Стратегії національної безпеки РФ з'явилися «історичні статті». В Стратегії прямо говориться і про відродження традиційних духовно-моральних цінностей, і про історичну єдність народів Росії, і про необхідність протистояти спробам «деяких країн» маніпулювати суспільною свідомістю шляхом фальсифікації історії. Відразу ж у 2016 р. під егідою Федерального агентства у справах національностей було проведено експертизу регіональних підручників історії на предмет інтерпретацій, що могли б стимулювати зростання сепаратистських тенденцій [30].

Було здійснено ще ряд додаткових кроків, спрямованих на інституціалізацію політики пам'яті. Так, в 2012-2013 були послідовно створені Російське історичне й Російське воєнно-історичне товариство, а в 2016 указом президента створено Фонд «Історія Вітчизни». Серед інших акторів, що задіяні на цьому полі, поряд із МЗС «можна виділити ряд міністерств - культури, освіти і оборони, Російську православну церкву, відроджені козачі організації, різного роду волонтерські об'єднання, пошукові рухи й воєнно-реконструкторські клуби. Перед нами ціла мережа державних і громадських об'єднань, включених у процес того, що узагальнено можна назвати політикою пам'яті» [21].

Усі ці рубіжні події самі по собі уже дають відповідь на запитання: чому ж відбувся розворот суспільної свідомості у бік «тисячолітньої історії Росії», і в чому ж полягає сутність звернення до минулого в сучасній Росії? Відповідь напрошується

проста й однозначна: екзистенційний параліч путінського режиму породив потяг до появи якогось ерзацу псевдоекзистенції, покликаного надати ціннісний історичний вимір вкрай агресивній сучасній російській політиці. Ціла серія виступів Володимира Путіна на історичну тематику, судячи з усього, була також покликана сформувати простір політично актуального минулого, у якому сторінки історії слугували б прикладом для наслідування в наші дні. Байдуже, що на політичному рівні за цей час не склалося якогось єдиного консолідованого історичного нарративу: в державно-бюрократичній практиці вирішальне значення можуть мати й розрізнені факти звернення до історичного минулого – аби вони лише створювали кон'юктурний простір політично актуальної історії. А покликання до національних «духовних скріп» символізує собою не відсилання до «духовності», як нас намагаються переконати кремлівські ідеологи, а є лиш свідченням браку «соціального капіталу» – моральних норм і тих соціальних інститутів, що закладають передумови політичної суб'єктності й соціальної стабільності будь-якої системи.

За умов «секюритизації» історичної пам'яті будь-які альтернативні до офіційних висловлювання розглядаються як замах на саму історію. Російський професор Віктор Макаренко з притаманною йому принциповістю ставить на порядок денний питання руба: «Глобальна проблема полягає у пошуку і опрацюванні такої концепції, котра дозволила б описати життя й діяльність науковців за умов реальної (економічної, політичної, ідеологічної й культурно-цивілізаційної) несвободи заради виходу за межі наявних форм панування, особливо принизливих в нинішній Росії. У філософії науки показано, що методологічний вибір дослідника у більшій чи меншій мірі переплетений із політикою (хоча багато хто з учених цього не визнає чи не любить обговорювати настільки неприємну тему).

Тому простір вибору зводиться до альтернативи «гранична ангажованість – максимальне дистанціювання»... В такій моделі на практиці не можуть не використовуватися у провладних наукових структурах, з одного боку – щоденний сервілізм (граничне догодження), і, з другого боку, рафінований детермінізм (вчення про взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ і процесів навколишньої реальності)» [15].

1.7. Російський метанаратив: майбутнє як минуле

З урахуванням названої вище альтернативи постараємось виходити й ми, розглядаючи проблему війни історичної пам'яті, що запалахкотіла на наших очах у переддень 75-ї річниці завершення Другої світової війни. Насамперед ідеться про аналіз ставлення Володимира Путіна до «історичних уроків», зокрема уроків Другої світової війни. При їх оцінці доводиться враховувати той факт, що історичне минуле може виступати підставою виправдання тих чи інших політичних кроків лише за наявності хоча б мінімального обсягу загальноприйнятних і доступних знань про спільне минуле. Й аналітики віддають належне – Путін апелює до певного корпусу загальновідомих фактів, в інтерпретації котрих ним фіксується певне ставлення до минулого з апеляцією до ключової цінності патріотизму. Однак зміст цих виступів, за оцінкою професійних науковців, було б безглуздо порівнювати із науковими уявленнями, оскільки їхній сенс і націленість полягають не в відображенні історичних реалій, але у опрацюванні ціннісного, насамперед емоційно-афективного ставлення до проблем дня сьогоднішнього. Насамперед звернення до спільного історичного минулого є одним із елементів загальної стратегії «консолідації навколо прапора», що покликано забезпечити високий рей-

тинг президента за умов економічної кризи й епідемії коронавірусу.

Лейтмотивом історичних висловлювань Путіна зазвичай є ідея єдності, що покликана пов'язати звернення до минулого з формуванням російської макрополітичної ідентичності. Тут центральні місця посідають три опорні поняття: «держава», «нація» і «духовність». Якщо про «духовність» іноді важко сказати щось певне і однозначне, то держава і нація завжди виступають у його промовах сакральними об'єктами того служіння, що наразі підносяться до вершин політичних чеснот. Показова реакція президента Росії на науково виважені слова директора Державного історичного музею Олексія Левикіна про те, що російська національна самосвідомість почала складатися приблизно 150 років тому. Заперечуючи Левикіну, Путін безапеляційно заявив, що «російська самосвідомість стала складатися... з моменту об'єднання російських земель і навколо основної моральної цінності, що виникла в час Хрещення Русі. Мабуть, із утворенням централізованої Російської держави розпочалась сама ідея і національна самосвідомість» [21].

Що стосується сфери зовнішньої політики, то звернення до минулого покликане підкреслити, що Росія нібито завжди дотримувалася міжнародних норм і базових принципів міжнародного співробітництва, поваги державного суверенітету, зміцнення міжнародної безпеки. Тактика Кремля на цій ділянці війн історичної пам'яті безмежно проста: якщо факти суперечать настанові про Росію як «оплот миру» у світі – значить тим гірше для фактів. Ставка робиться на виключення найскладніших сторінок історії із активної суспільної практики. Цю тенденцію якнайкраще ілюструє спалах війни історичної пам'яті після прийняття у вересні 2019-го Європарламентом резолюції, що засуджувала сталінізм і нацизм. Більше того, Європарламент закликав Росію не виправдовувати й намага-

тися не приховувати злочини, здійснені радянським режимом, оскільки така тенденція є «небезпечним компонентом інформаційної війни, що ведеться проти демократичної Європи».

Реакція Путіна на пункти резолюції була більш ніж агресивною: така позиція Європарламенту, мовляв, є «ні на чому реальному не обґрунтованою безпардонною брехнею». Особливо допікає Путіна ситуація, коли парламентарії «поставили фактично на одну дошку і нацистських агресорів, і Радянський Союз». Більше того, російського президента бентежить, що такої оцінки дотримується все більше політиків і громадських діячів: «Спроби викривлення цієї правди історичної не вгавають. До них підключаються не лише спадкоємці пособників нацистів, нині діло дійшло до деяких уповні респектабельних міжнародних інститутів і європейських структур» [24].

Однак, що стосується контраргументації Путіна, то вона вже й зовсім не сприймається як переконлива чи достовірна. У ній, як показує практика, ключовим аргументом виступає положення, що Сталін, на відміну від Гітлера, офіційно не озвучував своєї мети – знищити ті чи інші народи. Й отже, силкується довести Путін, сталінські репресії не дотягують до категорії геноциду, хоч і налічують мільйони жертв. Другий значимий момент контраргументації Путіна – підкреслення всеохоплюючого характеру репресій, що трактуються як спільна трагедія, котра не дозволяє виокремити окремі групи в образі жертв, а ініціаторів та виконавців репресій – в образі катів, що заслуговують окремої кари. Конкретний приклад: заклик Путіна припинити спекуляції на трагедії чеченського народу, оскільки «першою і найбільшою жертвою цих репресій був російський народ». Нібито жертви одного народу покутують вину катів за знищення іншого народу. Тим самим знімається питання й про відповідальність, а це вже принципово суперечить повоєнній традиції Європи «за Ясперсом» – щодо загальної відповідаль-

ності кожного, хто жив і брав участь у політичному житті злочинного режиму.

Навіть вимушене визнання факту репресій супроводжується з боку Путіна жестом дистанціювання, що забороняє перетворювати репресії в підставу для критики існуючого в країні порядку, оскільки, з точки зору президента країни, «уроки історії мають не поділяти, а об'єднувати нас, сприяти збереженню громадянського миру і злагоди» [10].

Іншими словами, йдеться не стільки про заборону обговорення самої теми (це нині вже практично неможливо здійснити), скільки про прагнення уникати таких висловлювань, де пам'ять про жертви використовувалась би для обґрунтування альтернативних політичних проєктів чи цінностей. Так, з одного боку, в 2017 р. Володимир Путін брав участь у відкритті пам'ятника жертвам політичних репресій. З другого боку, у затвердженій в 2015 р. Концепції державної політики щодо увіковічення пам'яті жертв політичних репресій, поняття відповідальності за скоєні злочини взагалі відсутнє.

Більше того, непорівнянне з жодною іншою країною число жертв Другої світової війни слугує вагомим аргументом у виступах президента РФ на користь того, що сучасна Росія, як правонаступниця СРСР, має законні підстави на особливий статус у сучасному світі. Так, виступаючи на Параді Перемоги у 2012 р. він безапеляційно заявив: «Росія послідовно провадить політику зі зміцнення безпеки у світі. І у нас є велике моральне право – принципово й наполегливо відстоювати свої позиції, тому що саме наша країна прийняла на себе головний удар нацизму, зустріла його героїчною відсіччю, пройшла через найважчі випробування, визначила сам результат тієї війни, розтрощила ворога й принесла визволення народам усього світу» [4].

Назагал, з точки зору регулярності, тематика Другої світової війни безумовно домінує у виступах президента РФ. Вона обов'язково присутня у щорічних виступах Володимира Путіна на військовому параді 9 травня і наступних урочистих прийомах. Крім того, тема війни регулярно звучить під час заходів, приурочених низці пам'ятних дат: 22 червня 1941 р., пов'язаній з початком війни Німеччини проти СРСР, із Сталінградською битвою, зі звільненням Ленінграда. Показово й те, що з 2014 р. стала складатися практика щорічного проведення урочистих прийомів 9 грудня, у День Героїв Вітчизни, відповідно до традиції царської Росії вшановувати цього дня кавалерів головної «бойової» нагороди – Ордена Святого Георгія. Тут відчувається кореляція із відзначенням у 2012 році 1150-річчя зародження російської державності. Відтоді у виступах Путіна звучить тема про спадкоємність захисників древньої Русі й Російської імперії, героїв 1812 року й Великої Вітчизняної війни. До промовистих жестів Володимира Путіна у бік російських збройних сил слід віднести відкриття пам'ятника «Дитячий хоровод» на честь захисників Сталінграда (2013 р.), пам'ятника героям Першої світової війни на Поклонній горі, а також Олександрю I в Олександрівському саду (обидва в 2014 р.), князю Володимиру в Москві (2016 р.).

Аналіз засвідчує, що радянське минуле посідає назагал досить скромне місце в історичному репертуарі президента РФ – надто тісно воно пов'язане зі сталінізмом. І навпаки – активізуються спроби розширити простір актуального минулого, підкріпити уявлення про історичну задавненість російської державності. Сюжети державності й воєнних подвигів покликані утвердити віру громадськості у культ війни як своєрідний «міф заснування» російської нації. Регулярне звертання Володимира Путіна до минулих воєнних баталій, видатних державних діячів-полководців, історичну роль Російської пра-

вославної церкви у зміцнення держави наочно вписуються в державницьке трактування історії. І це зрозуміло. За умов сучасної кризи суспільних цінностей звернення до минулого розглядається Кремлем уповні виправданим з прагматичної точки зору.

Урешті-решт, усі дискусії на суспільну тематику минулого фактично торкаються не так історії, як уявлень про бажаний ідеальний політичний устрій. Пам'ять про тих, хто проливав кров, вибудовує тим самим перешкоду для появи будь-яких альтернативних історичних наративів, не пов'язаних із служінням державі. Більше того, критика воєнно-історичних сюжетів, не пов'язаних із служінням державі, зображується як паплюження пам'яті героїв. Йдеться про саму екзистенцію російської державності, бо війна, мовляв, це місце і час, коли вирішуються питання життя чи смерті, та й перед могилами полеглих годиться мовчати. Щоправда, й опозиція опановує цю тематику, фокусуючи увагу на жертвах політичних репресій. Звідси випливає й прагнення владних структур витіснити тематику репресій на узбіччя суспільного дискурсу.

І тут важливу роль відіграє громадянська позиція науковців-дослідників. Слід звернути увагу на тактику президента РФ на ниві історичної політики: він лиш акцентує увагу на важливі періоди, джерела й конкретні приклади добродесної поведінки законотворчих громадян, а основну роботу щодо втілення в життя й інтерпретацію подій беруть на себе пов'язані з владою кремлівські історики. Сам же Путін намагається бути над конфліктами, закликає всіх до примирення, дистанціюється від «перегинів», закликає не замикатись на вихвалюванні минулого, а приділяти якомога більше уваги сучасності.

Отже, в принципі формула ставлення керівника держави до своїх служивих людей виявилась традиційно утилітарною, як це було заведено ще в радянські часи. У сфері науки державна

бюрократія послідовно нав'язує власні цілі й цінності. Однак подібний підхід, як засвідчує практика, зводить царину гуманітарних і соціальних наук до рівня наукоподібної різновидності шарлатанства. Досить згадати відоме положення Арона Гуревича про радянських істориків як «ляканий народ». А звідси й сумнівний результат їхньої праці: у остаточному підсумку генеральний секретар КПРС Юрій Андропов змушений був визнати, що «ми не знаємо суспільства, у якому проживаємо».

Однак, було би помилкою недооцінювати вплив російських нарративів у міжнародному інформаційному просторі. І не лише в країнах віддалених континентів, що безпосередньо не стикалися з виявами російської агресії. Взяти хоча б за приклад Чехію, з її пам'яттю про події «чехословацької весни» 1968 р. і наступним вторгненням сил Варшавського договору задля збереження комуністичного режиму в країні. За оцінкою експерта з міжнародних відносин Карлового університету Яна Шири, значна частина громадськості Чехії перебуває нині під впливом дезінформації, коли захоплення території України зображується як наслідок якогось громадянського конфлікту: «Я маю на увазі поняття, за допомогою яких росіяни створюють видимість того, що в Україні центральному урядові протистоїть внутрішнє вогнище спротиву. Скажімо, концепція так званої Новоросії – це поняття, яке пропаганда стала насаджувати ще до того, як на Східній Україні взагалі сформувалися якісь утворення, здатні створити ілюзію чогось подібного... Але до поки російську армію будуть називати сепаратистами, ми так і не зможемо пояснити людям, чому проти Росії ввели санкції за війну в Україні» [38].

Причини поширення російської дезінформації, на переконання Яна Шири, різноманітні, але чи не найголовнішою серед них є непідготовленість європейського експертного середовища, а надто журналістів, до специфіки російсько-укра-

їнських взаємин. Так, у Чехії стає все менше зарубіжних кореспондентів, а тому переважна частина матеріалів готується в кабінетах: «Якщо вони беруть новини у ТАСС (російське державне інформаційне агентство), то чого можна ще чекати... Я прекрасно розумію, що вони часто-густо глибоко не вникають в такий конфлікт, як український... Ніхто не виявився готовим до того інформаційного смерчу, котрий закрутився у нас навколо агресії проти України в 2014 році». Наразі в європейських ЗМІ навіть відсутнє порозуміння щодо термінології ворожих антиукраїнських угруповань: одні вживають «pro-Russian separatists», інші «rebels», а ще інші «Russia-backed separatists». Навіть Держдеп США послуговується терміном «combined Russian-separatist forces» – і все це спотворює реальність і заважає зорієнтуватися в суті проблеми. Хіба що під час судового процесу в Гаазі, де судять російських генералів за збитий авіалайнер, коли згадується так звана «ДНР», то ця назва упереджується визначенням «armed group». Тобто наявне лише «збройне угруповання Донецька Народна Республіка» й ані про «самопроголошену», ані ще якусь «не визнану у світі» нібито республіку йтися не може.

Отже, проблема протистояння російському наративу, витіснення його із міжнародного поля українським наративом, залишається й досі актуальною як ніколи. Але це вже інша проблема, яка вимагає окремого дослідження.

Уроки воєн історичної пам'яті мали б нас чомусь навчити. Так, життя знову і знову ставить на порядок денний проблему вини і відповідальності – того уроку, який усі ми мали би винести із трагедії Другої світової війни.

Література

1. Абдуллин Р. Как Запад отреагировал на историческую статью Путина о Второй мировой. Публикация возымела прогивоположный эффект. URL: <https://ntws.ru/world/kak-zapad-otreagirowal-na-istoricheskuyu-statyu-putina-o-vtoroj-mirovoj/>
2. Америка заплатит высокую цену за игнорирование реальной России. URL: <https://sputnik.by/politics/20200815/1045460944/Amerika-zaplatit-vysokuyu-tsenu-za-ignorirovanie-realnoy-Rossii.html>
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження націоналізму. – К.: Критика, 2001. – с.24.
4. Военный парад в честь 67-й годовщины Великой Победы (2012). URL: <http://kremlin.ru/catalog/keywords/117/events/15271>
5. Володимир Путін заявив, яку долю підготував Україні після захоплення Криму і Донбасу. URL: <https://politeka.net/uk/world/271518-putin-progovorilsya-kaku-uchast-podgotovil-ukraine-ostanetsya-na-veka-nashim>
6. Встреча с молодыми учеными и преподавателями истории. URL. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/46951>
7. Германия решила «свернуть» исторические войны Восточной Европы с Россией. URL: <https://it.sputniknews.ru/columnists/20200510/12091427/Germaniya-reshila-svernut-istoricheskie-voyny-Vostochnoy-Evropy-s-Rossii.html>
8. Гудков Л. Идеологема «врага». «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции // «Образ врага / сост. Л.Гудков; ред. Н.Конрадова. – М.: ОГИ, 2005. – С.7-79.
9. Ельцин Б. Н. К гражданам России. Обращение президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина 4 ноября 1993 г. // Обозреватель – Observer. – 1993. – № 25 (29). – С.9.
10. Заседание Совета по развитию гражданского общества и правам человека (2016). URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/53440>
11. Конституция РФ. Ст.67.1. URL: <https://legalacts.ru/doc/Konstitucija-RF/razdel-i/glava-3/statja-67/1/>
12. Лидеры ЕС обнародовали совместное заявление к 75-й годовщине освобождения Аушвица. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2861732-lidery-es-obnarodovali-sovmestnoe-zaavlenie-k-75j-godovsine-osvobodzenia-ausvica/html>
13. Липский А. Это не только про войну. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/06/23/85975-eto-ne-tolko-pro-voynu>

14. Лукьянов Ф. Начать с себя и собой закончить. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/nachat-s-sebya-i-soboj-zakonchit/>
15. Макаренко В. Партийность в науке всегда комикс. Об угрозах научно-технической контрреволюции и аграрной бюрократии // Независимая газета. – 24 февраля 2020.
16. Малинова О.Ю. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности. – М., Политическая энциклопедия, 2015 – 207 с.
17. Медведев Д. А. «Нам не надо стесняться рассказывать правду о войне – ту правду, которую мы выстрадали // Известия. – 2010. – 7 мая. URL: <http://www.izvestia.ru/pobeda/artisle3141617/>
18. Миллер А. Войны памяти вместо памяти о войне. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/05/05/85240-voyny-pamyati-vmestopamyati-o-voyne>
19. «Олимпиада жертв исторической несправедливости». URL: <https://globalaffairs.ru/articles/olimpiada-zhertv/>
20. Парад в честь 75-летия Великой Победы. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/63560>
21. Пахалюк К.А. Историческое прошлое как основание российской политики. На примере выступлений Владимира Путина. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskoe-proshloe-kak-osnovanie-rossiyskoypolitii-na-primere-vystupleniy-vladimira-putina-v-2012-2018-qq>
22. Призыв к пересмотру политики США в отношении России. URL: <https://bmpd.livejournal.com/4106547.html>
23. Президент ФРГ Поблагодарил союзников за освобождение от нацизма. URL: <https://www.dw.com/ru/D0%BF%D1%>
24. Путин раскритиковал резолюцию Европарламента об осуждении сталинизма и нацизма. URL: <https://www.dw.com/D0%BF%D1%83%D1%82%D0%>
25. Путин: Россия ответит любому агрессору. URL: <http://www.stoletie.ru/print.php&ID=557552>
26. Ренан Э. Что такое нация? URL: www.hrono.ru/ststii/2006/renan_naci.php ; Геллнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса / Нации и национализм /Б. Андерсон, О.Бауэр, М. Хрох и др.; – М.: Праксис, 2002. – с. 146-200.
27. Соколов М. За Сталина, за Путина? URL: <https://www.svoboda.org/a/30342270.html>
28. Снайдер. Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталіним. Монографія/ Тімоті Сгнайдер. Київ: Грані-Т, 2011. С.8.

29. Стаття 354.1 УК РФ. Реабилитация нацизма, осквернение символов воинской славы России, совершенное публично. URL: <https://ppt.ru/kodeks/uk/st-354.1>
30. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?red=doc&base=LAW&n=191669&fld=134&dst=100014,0&rnd=0.10045034144140707#02631937844850346>
31. Ткаченко В. Феномен «внутрішньої колонізації» // Ткаченко В. Україна – Росія: на сконі «пропащого часу». – К. 2018. С.109.
32. Третина українців шкодує про розпад СРСР. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/tret-ukraintsev-sozhaleyut-raspade-sssr-1592812551.html>
33. Фактические уроки 75-й годовщины Второй мировой войны – Стаття Владимира Путина в National Interest (текст повністю) // Независимая газета (интернет версия), 19.06.2020.
34. Хапаева Д. Зачистка памяти. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/06/17/85880-zachistka-pamyati>
35. Хайко Маас: Хочу как можно быстрее вдохнуть новую жизнь в «нормандский формат» – 112 Украина. URL: <https://112.ua/interview/hochu-kak-mozhno-bystree-vdochnut-novuyu-zhizn-v-normandskiy-format-441955.html>
36. Шмитт К. Понятие политического. URL: <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm>
37. Foreign Policy (США): Владимир Путин хочет переписать историю Второй мировой войны. URL: <https://news.rambler.ru/politics/43552252-foreign-policy-ssha-vladimir-putin-hochet-perepisat-istoriyu-vtoroy-mirovoy-voyny/>
38. Forum 24: нарратив Кремля проникает в чешские СМИ. URL: inosmi.info/forum-24-narrativ-kremlya-pronikaet-v-cheshskie-smi.html
39. Politico: другой России у нас нет, а диалог пора наладить. URL: inosmi.info/politico-drugoy-rossii-u-nas-net-a-dialog-pora-naladit.html

Глава 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТРАНЗИТ: ПОСТІМПЕРСЬКИЙ СИНДРОМ

2.1. Постімперський синдром і парадокси історії

Будь-який аналіз мало чого вартує, коли не включає в себе передбачення. Але й тут не все так однозначно. Взяти хоча б досвід науковців Сполучених Штатів Америки, які мають до свого розпорядження незрівнянно потужніший ніж наш матеріальний ресурс, не кажучи вже про усталені кадри наукових центрів та дослідницьких шкіл. Тим не менше, навіть у царині американських досліджень над горизонт політичних наук в частині аналізу та прогнозу піднявся було пил піщаних бур із загрозою тривалої посухи: у травні 2012 р. Палата представників ухвалила поправку до законопроекту, що передбачає скасування грантів Національного наукового фонду (далі – ННФ) для політологів. Як наслідок почуття песимізму, якщо не паніки, відразу охопило експертів від науки: веб-сайт Американської асоціації політичних наук тільки й сурмив про активну співпрацю науковців з урядом, особливо в галузі оборони, зазначаючи, що саме цей факт їхньої активної участі в легітимаційній політиці щодо США й має стати основним аргументом на користь збереження фінансування політологів з боку ННФ.

Хай там як, але ці аргументи були не в силі приховати конкретних фактів провальних аналізів та прогнозів з боку американських експертів. Як впливає із статті Жаклін Стевенс у газеті «Нью-Йорк Таймс», американська влада відверто продемонструвала своє незадоволення політологами, що виявилися нездатними спрогнозувати ні розпад СРСР, ні різке посилення

та активізацію «Аль-Каїди», ні глибоке політичне пробудження, зокрема в арабських країнах. А тим не менше «кар'єри були вибудовані, нагороди отримані, мільйони доларів було розподілено поміж експертів з міжнародних відносин для наукових досліджень, незважаючи на те, що навіть астролог Ненсі Рейган міг би продемонструвати кращі навички прогнозіста» [48].

Як показали подальші події, рішення Палати представників щодо призупинення фінансування політологів не слід було переоцінювати, а тим більше розглядати як відмову влади від послуг наукової експертизи. Будь-яка криза є лише приводом позбавитись баласту та переформувати існуючі структури для подальшої активізації їхньої роботи відповідно до нових вимог часу. Як засвідчує практика багатьох «мозкових центрів», багато в чому збереженням свого домінування й відносній результативності планів глобального управління сильні світу цього зобов'язані саме продуктивному функціонуванню наукових центрів.

Однак залежність від грошового мішка призводить до того, що управлінська бюрократія США, зауважує Жаклін Стевенс, часто-густо сама підштовхує наукових дослідників до неадекватних висновків: вони «непропорційно підтримували наукові дослідження, котрі піддаються статистичному аналізу та математичним моделям, хоча всім відомо, що чіткі рівняння, побудовані на довільних числових даних та припущеннях, лише маскували безлад реалій та нездатність відповісти на поставлені запитання». По формі ці аналітичні матеріали були математично та статистично нібито й обґрунтованими, але по суті ігнорували той факт, що суспільні процеси, як правило, є нелінійними, а синергетичний ефект поєднання безлічі різноманітних фактів часто неможливо звести до якогось одного причинно-наслідкового ряду. Саме тому для пояснення цього феномену Ж. Стевенс вважає доречною думку Карла Поппе-

ра, чия книжка «Логіка наукового пізнання» (1934) залишається для неї «наріжним каменем наукового методу». Оцінюючи можливу достовірність наукового прогнозу, К.Поппер писав: «Довгострокові передбачення можуть виводитися з науково обґрунтованих прогнозів лише тоді, коли вони застосовуються до добре ізольованих стаціонарних і рекурентних (зворотно-послідовних – *Авт.*) систем. Такі системи дуже рідкісні в природі, і людське суспільство не є жодною із цих систем» [48].

На нашу думку, судження Поппера є досить раціональним, але й воно не вичерпує всю складність проблеми, оскільки одним із прорахунків обслуговуючих владу «мозкових центрів» є нехтування фактором «іронії історії», а це, врешті-решт, прирікає будь-який дослідницький проект на поразку в ході його реалізації на практиці. Для розв'язання проблеми достовірності прогнозу необхідно вийти за звичні рамки вузько дисциплінарного – історичного, економічного, соціологічного чи політологічного аналізу тощо – й вдаватися до методів міждисциплінарного підходу, вийшовши в остаточному підсумку на усвідомлення «іронії історії» як аспекту історичного буття й методу історичного осягнення отого самого «неосяжного трансцендентного». Розвиток наукового пізнання засвідчив, що лише в процесі філософського осмислення історії вдається віднайти її (історії) здатність до внутрішньо суперечливого руху, який призводить за певних умов до таких ситуацій, які можна назвати об'єктивно іронічними.

Те, що такого роду ситуації наповнюють всю історію розвитку людства, усвідомилося досить пізно. Лише в XVIII–XIX ст. поняття «іронії історії» набуло більш широкого ходження з початком кризи механістичного детермінізму у світогляді передових мислителів того часу. Саме тоді жорстко обумовлені причинно-наслідкові залежності, властиві природі, виявилися непридатними, коли за їхньою допомогою спробу-

вали пояснити явища суспільного життя і поведінку людей в процесі їх історичного розвитку. Очевидно, цей момент і виділив Гегель, коли підкреслив у розвитку суспільного життя наявність «хитрощів історії», тобто таких парадоксальних ситуацій, коли остаточні наслідки в поведінці людей і цілих народів виявилися поза логікою їхніх попередніх замислів і навіть протилежними цим замислам за своєю сутністю. Дещо пізніше для характеристики таких ситуацій німецький філософ використав поняття «іронія історії», яке не лише сприйняли спадкоємці його ідей по матеріалістичній лінії в особі К. Маркса й Ф. Енгельса, а й у подальшому вдалися до більш широкого обговорення цього поняття в контексті відстоюваного ними матеріалістичного світогляду сутнісних характеристик суспільного життя [13].

У Гегеля «іронія історії» стає сутнісним фактором філософського вчення про буття, перетворюючись у всезагальну рису світової історії. Якщо у древніх греків іроніком (суб'єктом іронії) виступає дійова особа, людина, то у Гегеля іроніком стає світовий розум, ідея, дух. Його жертвою неминуче стає самовпевнена людина, якій не вдалося подолати часткове, індивідуальне в собі. «Самовпевненість людини, що діє з усією серйозністю, а отримує завжди протилежне тому, до чого вона прагнула... – зазначав філософ, – така самовпевненість комічна» [7].

Якщо суб'єкти історичного процесу не зможуть піднятися над своїм особистим і незначним до загального, вони виявляються, згідно з Гегелем, неминучими жертвами у розв'язанні протиріччя між частковим і загальним. «Можна назвати хитрїстю розуму те, що він змушує діяти для себе пристрасті, причому те, що здійснюється за їх допомогою, зазнає втрат і шкоди... Часткове в більшості випадків надто дрібне порівняно із загальним: індивідууми приносяться в жертву і прирікаються

на загибель. Ідея сплачує данину наявного буття й марноти не з себе, а пристрастей індивідів» [8].

Для тих, хто надає аж надто великого значення політологічним технологіям та піар-акціям, варто було б не забувати, що здатність історичних діячів забезпечити легітимність своєї політики Гегель вбачав не так в їхньому хисті обґрунтовувати та виправдовувати політику, не так у здатності переконувати маси в її правильності (хоча й це важливо!), як у таланті розпізнати необхідне в розвитку світу і в умінні втілювати головний тренд суспільного розвитку в життя. «... Саме великі люди і є такими, котрі краще всього розуміють суть справи і від котрих усі засвоювали собі це їхнє розуміння й схоплювали його або, в крайньому разі, примирялися з ним. Адже дух, що подалі просунувся у своєму розвитку, є внутрішньою, але несвідомою душею всіх індивідуумів, яка стає для них свідомою завдяки великим людям» [9].

Щоправда, «іронія історії» або ж хитрий «світовий розум» в разі досягнення історичними особами їхньої мети, врешті-решт, коїть з ними злий жарт. За словами Гегеля, «коли ціль досягнута, вони відпадають, як спорохнявіла оболонка зерна. Вони рано помирають, як Олександр, їх вбивають, як Цезаря, або їх висилають, як Наполеона на острів св. Єлени» [9].

Коли ціль досягнута, вона часто-густо відкидається світовою історією або нею вже нехтують як не істиною, оскільки в ній виявляються нові протиріччя, що спонукають до її внутрішньої руйнації. Особливо іронічно ставиться історія до тих сил, що діють за принципом протилежності й виступають з гаслом повернення до минулого, застосовуючи часто силові методи. Ось тут об'єктивно-історична іронія виявляється ознакою їхньої обмеженості й нездатності усвідомити свою справжню сутність. Викриваючи протиріччя, іронія історії між тим вказує на насилля як їх головне джерело, на насилля, яке проявля-

ється в нав'язуванні яким-небудь індивідом заданої цілі світовому розвитку й докладанні зусиль щодо її втілення в життя.

Саме в силу потенційно закладеного в них насилля, устремління й претензій політичних діячів на єдиноправильність їхнього рішення рано чи пізно входять у протиріччя з реальними можливостями щодо їх втілення. З цієї точки зору цікавим є спостереження Ф.Енгельса, який у листі «Вірі Іванівні Засулич у Женеву» в 1885 р., торкаючись питання про ілюзії революціонерів, зазначав: «Люди, які хвалилися тим, що зробили революцію, завжди переконувалися на другий день, що вони не знали, що робили, – що зроблена революція зовсім не схожа на ту, яку вони хотіли зробити» За словами класика марксизму, це було тим феноменом, який Гегель «назвав іронією історії, тією іронією, якої уник мало хто із історичних діячів» [15].

Решта ж суб'єктів історичних змін, зокрема й переворотів революційного характеру, опинившись у полоні своїх ілюзій насамперед щодо своєї ролі у поточних подіях, виявлялися врешті-решт лише інструментом дії сил, яких вони вивільняли. «... Жменька людей можуть зробити революцію, – писав Ф. Енгельс, – інакше кажучи одним невеликим поштовхом примусити розвалитись цілу систему, яка перебувала в більше ніж нестійкій рівновазі, ... і вивільнити актом, самим по собі незначним, такі вибухові сили, які потім уже неможливо буде приборкати... Коли вже порох буде підпалено, коли вже сили будуть вивільнені і народна енергія із потенціальної перетвориться в кінетичну, ... людей, що підпалять гніт, підхопить у тисяч раз сильніший від них вибух, який і шукатиме вихід там, де зможе, залежно від економічних сил та економічного опору». І далі: «Допустимо, що ці люди уявляють, що можуть захопити владу, – ну й що ж? Хай лишень вони проб'ють пролом, який зруйнує греблю, – потік сам швидко покладе кінець їх ілюзіям» [16].

Як засвідчила історія, слова Ф. Енгельса виявилися пророчими для деспотично-бюрократичної Російської імперії, де, аналогічно до Франції, слідом за революцією не забарився прийти сталінський термідор, який став пожирати вождів революції. Яскрава тому ілюстрація: трагічна доля Робесп'єра спіткала й більшовиків ленінського призову. А тому й багатьом в Україні варто задуматися над тим, чи передбачення Ф. Енгельса не стосуються безпосередньо нинішньої ситуації в нашій державі. Адже «іронія історії» тяжіє до того, щоб у повній мірі заявити про себе, оскільки соціальні протиріччя, якщо їх не виявити і вчасно не зняти, можуть вилитись у нові потрясіння. Вся суть в тому, що ілюзії, котрі не справдилися, виступають рушійним фактором нових, більш радикальних ініціатив.

Чи можна цю проблему зняти шляхом нагнітання шереху пропагандистсько-агітаційних заходів? Очевидно, що ні. Може йтися – і то лише певною мірою – про цілий комплекс соціально-політичних перетворень, які б враховували як наявні в суспільстві матеріальні та моральні ресурси, так і соціальний капітал освіти та політичної культури, виробленого віками досвіду національної історії. А тим часом, зазначав у свій час Збігнев Бжезінський, події в Україні розвиваються в руслі світового політичного пробудження, яке не гарантує, що «що результатом цього пробудження обов'язково буде демократія. У політичного пробудження може бути безліч проявів, які залежать від історичного досвіду країни чи регіону», і «далеко не кожен випадок політичного пробудження дає однаковий результат, навіть якщо в кожному випадку політичне пробудження є народним явищем» [4].

Поки що на найближчу перспективу у світі проглядаються тенденції, які, на жаль, не є сприятливими для України. По-перше, не викликає сумніву, що вплив конкуруючих центрів сили, котрі формуються нині за кризових умов пандемії

коронавірусу, будуть, як і раніше, визначатися чотирма факторами: 1) масштабами і ступенем диверсифікації економіки тієї чи іншої країни; 2) інтенсивністю фінансової та економічної взаємодії з іншими полюсами сили; 3) масштабом та боєздатністю звичних озброєнь (ядерний потенціал скоріше відіграє стримувальну роль); 4) здатністю великих держав інтегрувати своє «ближнє зарубіжжя» (останнє проглядається не лише стосовно Росії, а й, наприклад, Франції чи Туреччини в регіоні Близького Сходу та Закавказзя).

За наростання «імперського синдрому» в сучасній Росії і щодалі більш в'ялої реакції Європи на цей феномен, все очевиднішого потягу до умиротворення російського агресора – над Україною у все більшій мірі нависає загроза скочування до рівня периферії Москви. А це вимагає більш прискіпливого аналізу дедалі наочнішого тренду до відродження Російської імперії в якомусь модернізованому варіанті посткомуністичного транзиту.

2.2. Невтішний підсумок політики «перезавантаження»

Почнімо з казусу, що виявився достоту одним із проявів гегелівської «іронії історії». Держсекретар США Гіларі Клінтон, зустрічаючись 6 березня 2009 року в Женеві з міністром закордонних справ РФ Сергієм Лавровим, вручила йому подарунок «з натяком», покликаним продемонструвати прагнення Вашингтона до позитивного розвороту у відносинах із Москвою. Гіларі Клінтон передала Сергію Лаврову символічну «кнопку перезавантаження» російсько-американських відносин, запропонувавши міністру разом натиснути на неї. Однак трапився конфуз: коли англійською мовою на подарунку було

правильно написано «reset», то в російському перекладі було пропущено дві літери, і замість «перезавантаження» виявилось слово «перевантаження».

Коли подарунок було вручено, Сергій Лавров відразу ж звернув увагу на цю помилку американської сторони: «вони скоро-скоро стали у нас просити, навіть благати, щоб ми повернули цю кнопку, щоб вони переробили правильно, але тут уже спрацювала наша дипломатична інтуїція, що таку подію не слід розчиняти у небутті, і нині ця кнопка у нас в музеї зовнішньої політики в нашій будівлі», – сказав очільник російського МЗС. А далі додав, що адміністрація Обама спершу взялася вибудовувати нові відносини з Росією – навіть відбулось підписання Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-3). Але далі справи не заладилися: «Що це було – «перезавантаження» чи «перевантаження», мені важко судити», сказав Лавров, додавши, що нібито подальші наміри Обама «наштовхнулися на необхідність розмовляти з РФ на рівних» [27].

Як це повелось, Сергій Лавров лукавив – така вже його робота. В оцінці того, що сталося з «перезавантаженням», як на нашу думку, можна більш довіряти точці зору директора Центру міжнародної безпеки ІМЕ-МВ РАН Олексія Арбатова. Як він зазначив, порозуміння з американцями завершилося на третій рік після того, як було виконано поставлене Москвою завдання – *упередити можливу конфронтацію із Вашингтоном після агресії Росії проти Грузії*: «Просто ми в 2008 році під час кавказької кризи підійшли надто близько до грані конфронтації, і перезавантаження потрібне було для того, щоб відійти від цієї грані. Ми від неї відійшли» [18].

Отже, відбувся акт агресії проти Грузії, Росія тим самим відверто продемонструвала свої імперські амбіції на пострадянському просторі, далі дипломатично витримала паузу «переза-

вантаження», а потім і зовсім втратила до нього інтерес. Власне, досвід «утихомирення» Америки було відкладено на майбутнє, коли знову виникне аналогічна ситуація з якоюсь іншою країною «ближнього зарубіжжя», хоча б з тою ж Україною чи Білоруссю. До того ж за імперськими амбіціями Кремля слідував шлейф зневажання загальноприйнятих у світі принципів демократії, і це впливало на розвиток відносин з Америкою. Як зауважував заступник директора Інституту США і Канади РАН Віктор Кременюк, Росія в той час намагалася розширити відносини в контексті нового порядку денного (енергетика, космос, Арктика): «Ось цього не сталося. Зашкодили справи Магніцького, Ходорковського і решта перлів сталінізму, з котрими американці не хотіли мати справи» [41].

Однак, було би некоректно зображати й США в ролі самого лише оплоту миру й демократії – американці дбали насамперед про свої інтереси, часто й за рахунок нехтування інтересами Грузії й України. Як зазначає виконавчий директор консалтингової компанії Kissinger Associates Томас Грем, «президент Обама розпочав перезавантаження невдовзі після своєї інавгурації у 2009 році, щоб нормалізувати відносини з Росією, котрі виявилися на спаді після російсько-грузинської війни в серпні 2008 року». Для цього негласно передбачалися кроки по врахуванню інтересів Росії за такими параметрами розміну: «реконфігурація ПРО в Європі; готовність підписати юридично зобов'язуючі угоди про скорочення ядерних сил, як пропонувала Москва; *свідоме пониження рівня відносин з Україною і Грузією*; пом'якшення критики російської внутрішньої політики в обмін на, як вони сподівалися, російську підтримку бачення Обамою без'ядерного світу і американську політику щодо Ірану і Афганістану» тощо. У підсумку, зазначає Томас Грем, «виграли обидві сторони; складно сказати, хто більше з точки зору своїх національних інтересів (курсив наш. – Авт.)» [33].

Отже, про національні інтереси Грузії й України за великим рахунком тоді здебільшого не йшлося. Невизначна позиція США під час анексії Росією українського Криму президент Обама компенсував хіба що гучною риторикою. Послідовну щодо України позицію зайняли лише деякі сенатори як, наприклад, демократ Кріс Мерфі та республіканець Джон Маккейн. Вони чітко заявили, що президент Росії Володимир Путін поставив собі за завдання «відновити Російську імперію» і тим самим загрожувати союзникам по НАТО. А відтак, зазначив Маккейн, «щоб зрозуміти те, що відбувається в Україні, нам слід зрозуміти Володимира Путіна... Це людина, яка прагне відновити Російську імперію. Якщо ми зрозуміємо це, ми зможемо краще справитись із його амбіціями..., а це означає воєнну допомогу, але, думаю, це також означає економічну допомогу Україні» [42].

Як показало життя, зрозуміти Путіна вдавалось не всім. Здебільшого ці спроби зазнавали фіаско. Саме на це звертав увагу видатний французький філософ Андре Глюксман: «Буш побачив у його очах небесну блакить. Блер пішов з ним в оперу у Санкт-Петербурзі ще до того, як Путіна було обрано, що було свого роду благословенням. Про Шредера й Берлусконі й говорити нічого. Насамперед вражає абсолютно фантастична нездатність лідерів Заходу щодо розуміння справжніх мотивів росіян... Оскільки Росія не може стати по-справжньому сильною, її головною метою стало шкідництво. Завдяки ядерній зброї, завдяки продажу конвенціональних озброєнь по всьому світі, а також завдяки продажу нафти і газу Кремль здатний поширювати тривогу й паніку... Західні лідери усвідомлюють це надто повільно з великими труднощами...» [10].

Звісно, цей гандж західних політиків не стосується Джона Маккейна. На його думку, війна в Україні – це перший за 70 років випадок, коли європейську країну розриває на частки зовнішня сила. Власне, справа не лише в Україні, бо йдеться й про

Молдову, країни Балтії й Польщу. Амбіції Путіна полягають у відновленні Російської імперії і Україна є сьогодні полем битви. Що ж до спроб діячів Заходу зрозуміти Путіна, то в Маккейна теж своє бачення проблеми: «Я великий шанувальник Джорджа Буша молодшого, але коли він заявив, що глянувши в очі Путіна, він обачив його душу, я сказав, що коли я глянув у його очі, то побачив букви “КДБ”» [42].

Зрештою справа не лише в постаті Барака Обами, якого навіть президент США Дональд Трамп звинуватив у здачі Криму Росії. Питання, як на цьому акцентує увагу Андре Глюксман, значно ширше – епідемія політичної короткозорості й умиротворення Путіна охопила широкі політичні кола європейців, а насамперед німецьких ділових кіл. Банкіри й бізнесмени стали жертвами гігантської ілюзії ідеологічної природи. Вони, зокрема, вважають, що Росія могла б стати їхньою новітньою колонією, що вони могли б вернути собі ту роль, яку вони відігравали в ХІХ столітті – роль адміністраторів царської імперії. Вони переконані, що мають над Росією технологічну й інтелектуальну перевагу, а тому сподіваються стати вчителями, адміністраторами й інвесторами у період модернізації Росії. Тим часом німецькі підприємці не беруть до уваги те, що більшість лідерів Росії – вихідці з КДБ чи інших репресивних органів.

Спільною рисою цих органів завжди було презирство до людської індивідуальності. Й до останнього часу в Росії нічого не було зроблено для боротьби із туберкульозом, СНІДом, безробіттям, проституцією. Нічого не було зроблено щоб допомогти бездоглядним дітям з вулиці, щоб поліпшити умови утримання у в'язницях. А значить, у цієї еліти немає й крихти поваги до людини. «І коли я думаю, – зауважує Глюксман, – що ділові німці хочуть підкупити індивідуумів цього типу – між тим, аж надто гордих своїм шкідництвом – то я знаю, що вони глибоко помиляються. По-моєму в дурні пошиються

німці, а не росіяни. Тому що німцям і в голову не приходять, наскільки велетенським є цинізм і нігілізм правлячої еліти Росії» [10].

Вражаючими прикладами для підтвердження цих узагальнень Глюксмана можуть послужити такі факти. Ще в липні 2010 року «Российская газета» – Федеральний випуск №158(5237) – була в набат з приводу практики насильної стерилізації трьох дівчаток-вихованок із інтернату в Пермському краї. Ці діти потерпали від психічних захворювань, і коли з'ясувалося, що вони вагітні, «їх відправили на примусовий аборт на великих термінах вагітності. І піддали в лікарні стерилізації без рішення суду. Пізніше під ніж хірургів були відправлені й інші вихованки спецінтернату. Вражає цинізм адміністративного формулювання у всіх супроводжувальних документах: "... чтобы психов не рожала"». Згодом щодо лікарів було порушено кримінальну справу, але за дивною статтею Кримінального кодексу – «недбалість». (Згідно закону про стерилізацію 1993 р. ця дія здійснюється лише із згоди офіційних опікунів хворих згідно рішення медкомісії, яке затверджується судом) [12].

На жаль, наголошується в газеті, «пермська історія – не виключення. З подібними «принадами» інтернатівського життя стикаються й вихованці деяких подібних закладів, зокрема Підмосков'я. В обласній прокуратурі добре пам'ятають нещодавню історію з незаконною стерилізацією декількох дівчаток в психоневрологічному інтернаті №5. Одна із потерпілих взагалі виявилася незайманою». І це не окремі гідні жалю випадки: «Незалежним спостерігачам відомо багато достеменних оповідань про знущання над підлітками в дитячих будинках. На них одягають мішки в якості гамівних сорочок, прив'язують до меблів, без необхідності добами тримають в ліжках, не годують, тримають в антисанітарних умовах, у невідповідному одязі, відмовляють у медичній допомозі» [12].

І все це не поодинокі випадки, а укорінена практика. Десять років тому в Росії нараховувалося понад 700 тисяч дітей-сиріт і підлітків, що залишилися без опіки батьків. Третина з них виховуються в подібних до описаних вище дитячих будинках. Згідно статистики МВС, 40% із них згодом стають алкоголіками й наркоманами, 10% закінчують життя самогубством, ще 40% щорічно здійснюють близько 150 тисяч злочинів, і лише 10% вписуються в нормальне життя [12].

Минуло десятиліття «вставання Росії з колін», а в ЗМІ знову час від часу (2019 р.) з'являється інформація, що « мешканок російських психоневрологічних інтернатів (ПНІ) примушують робити аборти у випадку вагітності, віднімають дітей і навіть примусово стерилізують» [44]. Ще одне свідчення уже за 2020 рік: «Стерилізація жінок в інтернатах є розповсюдженою практикою, однак влада воліє заплющувати на це очі» [17]. Чи не нагадає все це практику «оздоровлення німецької нації» часів Гітлера? Для широкого загалу читачів досить згадати хоча б класичний фільм Стенлі Крамера «Нюрнберзький процес».

Як відомо, паралельно з стерилізацією в нацистській Німеччині практикувалось спалювання книжок, масове донощицтво та переслідування інакомислячих. Так само і в Російській Федерації уже увійшли в звичку спроби очистити російські виші від крамоли, як серед студентів, так і серед викладачів. Більше того – боротьба з інакомисленням у наші дні була піднята на високий державний рівень. Так, профспілка «Університетська солідарність» опублікувала наказ ректора Російської академії народного господарства і державної служби при Президентові РФ (РАНГіДС) Володимира Мау, із котрого випливає, що Нікулінська міжрайонна прокуратура провадить перевірку вишів на предмет дотримання законодавства. Що й казати – діло блага. Тим часом профспілка звернула увагу на те, що прокуратура вимагає від академії надати інформацію про співробітни-

цтво з іноземними некомерційними організаціями (НКО), котрі «надають (можуть надавати) загрозу конституційного ладу Російської Федерації».

Які кроки мають забезпечити цю високу місію «захисту конституційного ладу?». Так, прокуратура вимагає повідомити про заходи, спрямовані на: 1) «формування громадської думки щодо необхідності зміни влади в Росії»; 2) «ідеологічну обробку росіян, насамперед молоді, і створення в даному середовищі проамериканських груп впливу... через просування американських і європейських демократичних і ліберальних цінностей, популяризацію американського способу життя, критику соціально-економічної ситуації і освітньої системи нашої країни, організацію мовних курсів»; 3) втручання у внутрішні справи Російської Федерації, діяльність органів державної влади і місцевого самоуправління (наприклад, шляхом внесення пропозицій щодо удосконалення й оптимізації їхніх результатів); 4) «порушення традиційних російських духовно-моральних цінностей, розповсюдження радикалізму в молодіжному середовищі».

Зазначений виш зобов'язали надати інформацію про співробітництво із іноземними НКО і про участь викладачів у дослідженнях, «спрямованих на підрив економічних основ Російської Федерації», і підготовці «тенденційних матеріалів з критикою зовнішньої і внутрішньої політики Росії». Що ж стосується студентів, то прокуратура заінтересувалася тим, скільки студентів було затримано на протестних акціях, а також чи навчалися вони «прийомам політичної боротьби й організації масових публічних заходів, способам захисту своїх прав на випадок затримання правоохоронними органами». РАНГіДС має надати інформацію, станом із 2018 по першу половину 2020 року. Достовірність цього документа підтверджена на 100%, що правда профспілкою провадиться робота щодо встановлення конкретних ініціаторів цього прокурорського запиту [45].

Чи є необхідність ще комусь із західних політиків «подивитися в очі Путіну» і побачити там щось принципово відмінне від КДБ? А тим часом, за повідомленням ЗМІ, із зростанням вірогідності перемоги кандидата від демократичної партії Джо Байдена на президентських виборах в США, Росія почала зондувати ґрунт щодо нормалізації відносин із своїми традиційними ворогами. Наприкінці вересня 2020 р. Володимир Путін запропонував Вашингтону «обмінятися гарантіями невтручання у внутрішні справи один одного, включаючи вибори», а надто – використання «інформаційно-комунікаційних технологій». Судячи з усього, він сподівається на новий виток політики «перезавантаження», де будуть фігурувати й проблеми російсько-українських взаємин. 14 жовтня президент РФ заявив, що Росія відкрита для відновлення повномасштабної економічної співпраці з Україною: «Ми готові в будь-який момент повністю відновити співробітництво з Україною. Масштаби й глибина співробітництва між нашими підприємствами були вельми значними, і це приносило обом країнам велику вигоду, зберігало хорошу заробітну плату» [26]. Про повернення окупованих Росією українських територій, звісно, не йшлося. Ось таке «перезавантаження».

За місяць перед заявою Путіна щодо України, а саме 14 вересня 2020 р. про перспективи «перезавантаження» довелося подумати президенту Франції Еммануелю Макрону. Каменем спотикання, за повідомленням газети *Le Figaro* стало питання: як в подальшому вести переговори з путінською Росією? Як засвідчував минулий досвід, впродовж років багато західних лідерів – від Буша до Обама, Меркель і Саркозі – спотикалися на вирішенні цього сакраментального рівняння після плекання своєї мрії про прорив. Тепер Еммануель Макрон, який проголосив курс на «стратегічний діалог» з російським лідером під час зустрічі у форті Брегансон улітку 2019 р., зіткнувся з

тією самою головоломкою відносин з російською владою, котра між тим зробила антизахідний курс політичним цементам своєї легітимності.

Як Гіларі Клінтон активізувала «перезавантаження» після агресії Росії проти Грузії, так і Макрону довелося розпочати «стратегічний діалог» після агресії проти України, а продовжити після недвозначних заяв Путіна щодо готовності надання «братньої допомоги» Білорусі. Згодом з'явилися й інші фактори – події в Киргизії й навколо Карабаху – що не сприяли веденню конструктивного діалогу. Але ще й до їх появи газета *Le Figaro* писала: «Після вражаючої бесіди з російським лідером, що відбулася 14 вересня... Еммануель Макрон раптом усвідомив, що ніякого діалогу немає, є лише два монолози, що жодним чином не перетинаються. У відповідь на прохання Макрона надати пояснення з приводу отруєння “Новачком” російського опозиціонера Олексія Навального (він тоді лише вийшов із коми), Путін не моргнувши оком заявив, що той міг отруїти себе сам і назвав блогера “сумнівною особистістю”. Розмова продемонструвала провалля між роботою розуму Путіна і західних лідерів, а також те, як мало він зважає на думку французького колеги» [49].

Спроби Макрона продовжити діалог два тижні по тому в телефонній розмові 30 вересня 2020 р. дали той самий результат: Путін «без особливих церемоній відчитав його за зустріч із лідером білоруської революції Світланою Тихановською у Вільнюсі, підкресливши недопустимість будь-яких спроб втручання у внутрішні справи суверенної держави і зовнішнього тиску на легітимну владу». Складалося враження, що Європа не готова до того, щоб прокреслити оту саму «червону лінію», яку Росія мала б не переступити у своїх претензіях на контроль територій пострадянського простору. Більше того – таку лінію для Заходу із свого боку прокреслював Кремль. А в підсумку,

ззначала Le Figaro, «Наразі мрія Макрона про “діалог” із Росією має блідий вигляд. Франція, Німеччина і решта Європи обговорюють можливі санкції проти режиму Лукашенка і Білорусі, а також проти Росії в рамках справи Навального... У гучному інтерв'ю німецькому виданню “Шпігель” Навальний, що вийшов із коми., закликав Захід усвідомити безумство Кремля, а також показати силу, щоб прокреслити перед Росією межі». Однак, робить висновок впливове французьке видання, як би то не було, «швидко забута справа Скрипаля вказує на те, що до нього [Навального] можуть і не прислухатись» [49].

А між тим як «справа Навального», так і питання про визнання результатів президентських виборів у Білорусі мали б бути свого роду тестом на відданість західних лідерів проголошеним принципам об'єднаної Європи. А на ділі під впливом економічної кризи, що триває ще з 2008 р. і посилюється нині пандемією COVID-19, світова політика стає у все більшій мірі цинічно прагматичною. На превеликий жаль не спрацьовують проголошені Паризькою Хартією (21 листопада 1990 р.) ефективні шляхи запобігання політичними засобами можливих конфліктів, виявилися недієвими визначені міжнародним правом відповідні механізми мирного врегулювання будь-яких суперечок, що можуть виникнути. Росія взагалі проголошує пріоритет внутрішнього законодавства над міжнародним.

А від того складається враження, що холодна війна, на превеликий жаль, не відійшла у минуле. Вона пережила інкубаційний період і з'явилася в нинішньому «постбіполярному світі» в новій мутантній формі «гібридної війни». Хіба не про це йшлося в доповіді Європейської ради з міжнародних справ (ЄРМС), опублікованій в листопаді 2014 р.: **«У березні 2014 р. європейці проснулися у світі Володимира Путіна, де кордони можна змінювати явочним шляхом, міжнародні інститути безсилі, економічна взаємозалежність стає джерелом небез-**

пеки, а передбачуваність – скоріше обов’язок, ніж перевага... Вторгнення Росії в Україну змусило ЄС визнати, що замість того, щоб поступово, буквально молекулярно розповсюджуватися на увесь континент, а в остаточному підсумку – на всю планету, його **ідея європейського порядку обрушилася**. Постмодерністський європейський порядок неочікувано у загоні. Так само, як розпад Югославії поклав кінець європейському порядку часів холодної війни, **криза в Криму ознаменувала закінчення постбіполярного європейського порядку** [25].

У цій ситуації ніщо не заважає Путіну лукаво морочити голову зарубіжній аудиторії про нібито миролюбний курс Росії щодо надання гуманітарної допомоги Україні та іншим державам пострадянського простору. Так, в червні 2014 р. французькі журналісти поцікавилися, чи не прояснить Володимир Путін, яким буде подальший шлях Росії: «російський націоналізм чи імперія Росії в минулих кордонах?». Як на наш погляд, запитання було скоріше риторичним – Росія на той час вже анексувала Крим і дезорганізувала життя на Донбасі. Однак Путін, не кліпнувши оком, запевнив слухачів, що у нього немає жодних планів відроджувати Російську імперію, а навпаки є бажання розвивати країну лише у своїх кордонах. Хіба що він і в подальшому буде підвищувати конкурентоспроможність Росії шляхом економічної інтеграції – натяк на Євразійський економічний союз.

А далі слідувала казуїстика, де кінці не зводяться з кінцями: мовляв, розпад Радянського Союзу став насамперед гуманітарною катастрофою, оскільки в СРСР «всі громадяни, незалежно від етнічної належності, жили в єдиній державі» (апеляція до громадянського підходу). Аж ось, пересмикує карту Путін, уже після розпаду СРСР «25 мільйонів російських людей неочікувано для себе раптом виявилися за кордоном» (апеляція до етнічного підходу щодо тих же самих людей). Як бачимо,

в трактуванні Путіна згідно принципу «закон що дишло» висловлюються й політичні судження лідера країни: в одному і тому ж реченні дві протилежні відправні точки [39].

Але не будемо надто прискіпливими – Володимир Путін, звісна річ, не науковець, отже може собі дозволити право на імпровізації. Навіть жарти, від яких сусідам Росії стає мото-рошно. Так, в листопаді 2016 р. президент Росії провів міні-екзамен з географії для обдарованих дітей, які перед тим вразили своїми відповідями глядачів на передачах ТV. Діалог молодих обдарувань із лідером країни стався настільки колоритним, що потребує передачі мовою оригіналу: «Я знаю все границы, контуры стран, столицы», – ответил на уточняющий вопрос президента 9-летний Мирослав. «А где заканчивается граница России?» – спросил Путин. «Там, где Берингов пролив», – сообщил его юный собеседник. «Неправильно, граница России нигде не заканчивается!», – с улыбкой сам ответил Путин под аплодисменты зала» [38].

Судячи з усього, висловлене Путіним судження відповідало настроям російської громадськості. Більше того, воно стало відправною точкою для подальших стратегічних напрацювань президентської адміністрації. Насамперед це стосується прес-секретаря президента Дмитра Пескова, який відповідає й за одну із важливих ділянок опрацювання шляхів подальшого розвитку Росії, її посткомуністичного транзиту в ролі директора напряму «Молоді професіонали» Агентства стратегічних ініціатив. Майбутнє Росії, з точки зору Пескова, мають забезпечити ті люди, які мають створювати прориви, ті люди, які мають формувати нові ринки, створювати нові технології, зробити так, щоб в Росії було чим формувати бюджет, платити пенсії тоді, коли нафта або ж закінчиться, або ж ціна на неї впаде настільки, що надії вже ніякої не буде. Сподівання, що не кажи, благі. Однак діяльність цих омріяних реформаторів уже планується спрямувати

у наперед визначене Кремлем русло імперського міражу: «дуже важливо для того, щоб це майбутнє все-таки здійснилося до 35-го року, наша країна повинна скоріше б нагадувати, я б так сказав, з точки зору історичних аналогій скоріше Росію кінця XIX століття... Це один із найпрекрасніших часів, із усякими великими соціальними катаклізмами, складнощами й усім іншим, але це час, коли уже, що називається, кріпосне право відмінилося, коли у нас золотий вік літератури, коли стрімко зростаюча економіка, коли рубель сильний, коли ми конкурентоспроможні у світі, коли у нас сильна наука, коли є чим гордитися. Це дійсно гарний образ» [14].

Можливо, ідея про відродження Російської імперії є плодом прекраснодушних забаганок якоїсь групки так би мовити «кремлівських мрійників»? Але ж сам Песков вихваляється: «Президент допомагає й дає оцінку. Й ми з ним відверто обговорюємо ті завдання, котрі перед нами ставляться. І у нас є поле для доброго, якісного, відкритого обговорення щонайгостріших питань, що перед нами стоять». Хіба що, з точки зору Пескова, особливого зацікавлення щодо обговорення проєктів про майбутнє країни з боку влади поки ще недостатньо. І тому, судячи з усього, є вповні реалістичні застереження: як відродити Російську імперію, але при тому запобігти тим соціальним потрясінням, які цю імперію й зруйнували? Ситуація, за словами Дмитра Пескова нині така: «Звичайно, нам потрібна велика Росія без великих потрясінь. Забезпечення в цьому розумінні цілісності країни – щонайважливіше завдання. Воно сприймається надзвичайно складно. В цьому розумінні це справжній виклик. **Ми поки що до цих пір не розуміємо, як нам це здійснити... Ось як пройти в це нове світле технологічне майбутнє, не викликавши соціальних потрясінь, пройшовши правильні етичні розвилки. Як їх пройти, я не знаю, їх кількість велетенська**» [14].

Одна з таких проблем – знаходження оптимального співвідношення між вільною людською ініціативою й жорстким державним управлінням. Найближчі 20-30 років будуть вимагати перебудови практично усіх сфер життєдіяльності людини. І те, що реально лякає декого з кремлівських можновладців, зауважує Песков, це те, що росіяни орієнтовані сьогодні значно більше на досягнення стабільності будь-яким шляхом і на експлуатацію моделі споживання. Цю модель сприймають до 90% людей: «Ну, вони не хочуть про це знати, вони не хочуть про це думати, вони не хочуть ризикувати. І для Росії це дуже небезпечно. Одна із найстрашніших цифр для мене сьогодні по Росії це кількість молодих людей, котрі готові стати підприємцями. У нас їх близько 2%. У конкурентів – за 20». А тим часом обставини змушують Росію створювати все нове на усіх фронтах – «від воєнного і технологічного до етичного й соціального. І ось цю нову енергію слід дати, суспільству потрібна мрія, потрібна спрямованість руху. Не лише страхи, не лише безпека, але й мрія. Це щонайважливіше завдання, ми над ним думаємо, експериментуємо, працюємо» [14].

Закономірно виникає запитання: невже такою мрією є міраж відродження Російської імперії, яка завжди розвивалася завдяки експлуатації ресурсів і людського потенціалу як національних окраїн, так і самого російського населення в якості так званої «внутрішньої колонізації», самоколонізації або ж як вторинної колонізації власної території. Невже українці чи білоруси погодяться з тим, що вони, мовляв, і в минулому не були колоніями, тож і в омріяній кремлівськими ідеологами майбутній Російській імперії їм нічого не буде загрожувати?

Тут «кремлівським мрійникам» було б варто прислухатися до тверезого голосу деяких представників російських суспільних наук, зокрема викладених у книзі «Там внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России»,

виданої в 2012 р. в Москві під редакцією Олександра Еткінда, Дірка Уффельманна й Іллі Кукуліна. Досліджуючи стереотипи російської імперської свідомості, що не подолані й по цей час, ці науковці наочно демонструють згубний вплив інерції мислення на шкоду порозумінню між російським та українським народами. Так, ідеологи Російської імперії спекулюють на тому, що великороси ніколи не вважали українців «іногородцями». Але ж сувора правда історії полягає в тому, що українців просто гамузом записували «русскими», і тим самим позбавляли права вважатися окремим народом. Українську ж мову розглядали як діалект великоросійської говірки. Тому не можна не погодитися з авторами «Там всередині», що «найяскравішим прикладом нерозмежованості зовнішнього і внутрішнього, “споконвічного” й екзотичного в історії Росії є історія управління Україною та її сприйняття в культурі... На політичному рівні йшла гомогенізація імперії, на культурному – екзотизація України і уявлення її як простору, де предки жителів Москви і Петербургу сповідували стародавні, нині забуті, але таємничі і моторошні язичницькі обряди. Україна те тільки в російській, але багато в чому навіть і в українській культурі... стала локусом змішання і утрудненого розрізнення “свого” і “чужого” і, таким чином, зберегла свій “прикордонний” статус, якого вона після ліквідації Гетьманщини не мала політично» [19].

Апелюючи до «славних» сторінок історії Російської імперії, президент РФ Володимир Путін дбає насамперед про легітимацію своїх владних повноважень в очах розпропагандованого російського населення, культивуючи в його свідомості прагнення до нових після Криму територіальних анексій під сурдинку «відновлення історичної справедливості». Так, 21 червня 2020 р. він заявив: «Постає питання: якщо та чи інша республіка увійшла до складу Радянського Союзу, але отримала у свій багаж величезну кількість російських земель, тради-

ційних російських історичних територій, а потім раптом вирішила вийти із складу цього Союзу – ну хоча б тоді виходила з тим, з чим прийшла. І не тягла з собою подарунки від російського народу» [31].

Подібні заяви, на думку експертів, є реакцією Кремля на різке зниження рейтингу російського президента викликане не в останню чергу нездатністю впоратися із пандемією коронавірусної інфекції. Тож у Путіна немає іншого вибору як знову й знову робити акценти на реваншистській риторичі, піднятті духу патріотизму й націоналізму. Присутня спрямованість і на зарубіжну аудиторію. Американський політолог Олександр Кулі, професор Колумбійського університету вважає, що адресатами послання Путіна були й сусідні країни пострадянського простору, а їх ціллю – «нагадати про себе» і «відновити контроль на євразійському просторі, де криза у зв'язку з пандемією змістила акценти у бік внутрішньої політики». Мовляв, «не забувайте, що ми ті, хто наводить “порядок” у цій частині світу. Ми все ще тут, ми будемо вас просити про щось, і ми очікуємо, що ви за нами підете слідом» [31].

До честі російської історичної науки професор Європейського університету в Санкт-Петербурзі Сергій Абашин апелював до подібних висловлювань Путіна таким чином: «Хто б йому пояснив, що поділ імперії між національними республіками і автономіями не був «подарунком», а результатом складних перемовин і взаємних поступок, пошуку балансу інтересів, у котрих центр, що зовсім не мислить себе “російським”, змушений був рахуватися з місцевими настроями і отримував свої бонуси навзаєм. Хто б йому пояснив, що нинішня Російська Федерація жодних історичних і тим більше юридичних прав на землі Російської імперії не має, це інша держава, з іншою ідеологією, з іншою політичною системою й іншою правовою легітимністю. Хто б, насамкінець, заткнув

його, щоб він перестав ганьбити й насилувати історію, країну і культуру» [31].

Але це про російську наукову інтелігенцію, це не про сонм чиновницького люду, який завжди намагається догодити столоначальнику і плутає поняття «Батьківщина» і «Ваша величність» (М.Є. Салтиков-Щедрін). Раз жартує президент Путін, то жартують і його апаратники. За повідомленням білоруського агентства *Telegraf.by*, російський посол Дмитро Мезенцев подарував у Мінську президенту Олександру Лукашенку карту Білорусії у складі Російської імперії: «Дипломат зустрівся з політиком і вручив йому факсимільну карту Вітебської, Гродненської, Мінської й Могилевської губерній у складі Російської імперії. «Це ще одне підтвердження справедливості кордонів Білорусії, в тому числі і відповідь усім тим, хто дивиться по-іншому», – супроводив таким висловлюванням свій подарунок Мезенцев. Взявши в руки подарунок, Лукашенко подякував російського представника» [34].

У контексті зазначеного привертає увагу невелике інтерв'ю, яке президент РФ дав ще 1 жовтня 2019 р., але яке було обнародоване лише в квітні 2020 р. У ньому значилося: «Долаючи якісь фобії минулого, долаючи страхи з приводу відродження Радянського Союзу і радянської імперії, все-таки розуміння того, що об'єднання зусиль [іде] на користь усім, пробиває собі дорогу, неминуче. І відчуваючи ці переваги, а їх відчувають усі учасники процесу, ми рухаємось далі, здійснюємо нові кроки і йдемо вперед». Далі Володимир Путін зазначив, що всі держави підвищують свою конкурентоздатність коштом інтеграції – для колишніх радянських республік це «абсолютно природна справа». Переваги у розвитку інтеграції на пострадянському просторі, вважає він, виступають спільна мова, інфраструктура транспорту, енергетики і зв'язку. Однак і поспішати із розширенням Євразійського економічного союзу не варто, мов-

ляв, «перестрибувати» через етапи розвитку інтеграції не слід, оскільки в подальшому подібне може призвести до ускладнень, а досягнуте є завжди компромісом.

Чи не є таке заспокійливе трактування усвідомленням того, що учасникам Євразійського економічного союзу – Росії, Вірменії, Білорусі, Казахстану й Киргизії – навряд чи нині є слухний час для якихось радикальних імпульсів інтеграції з Росією? (Молдова з травня 2018 року є лише спостерігачем при ЄАЕС). А примара відродження Російської імперії продовжує нависати над горизонтом їхніх політичних устремлень. І тут уже не до жартів.

2.3. Нова імперія: ідейно-правовий вимір

Урешті-решт, події останнього часу в Росії розставляють усі крапки над «і». Йдеться про таку важливу ділянку суспільно-політичного життя країни як ухвалення основного закону – нової версії Конституції РФ. Цьому державотворчому заходowi передувало форсоване обговорення різноманітних проблем. Та основною із них було питання зміцнення владних структур і забезпечення легітимності існуючого правлячого класу. Тридцять років посткомуністичного транзиту в обстановці ідеологічного плюралізму знову винесли на порядок денний питання про якусь об'єднуючу національну ідею, хай вона буде лишень мрією чи міражем, але має послужити тим соціальним клеєм, тими «духовними скріпами», що забезпечують консолідацію глибоко розшарованого й вразливо корумпованого суспільства. Так чи інакше, але, як з'ясувалося, нічого іншого крім імперської ідеї суспільна думка Росії запропонувати не змогла. Власне, представники суспільних наук назагал не мали змоги вийти за межі окресленого Володимиром Путіним русла, хоча

й у трактуванні імперського тренду було висловлено ряд критичних, а то й скептичних суджень.

Тут певний інтерес складають думки, висловлені одним із авторів наукового збірника «Центры и периферия постсоветского пространства», професором Вищої школи економіки, доктором соціологічних наук Олександром Філіпповим. Якщо узагальнити, то основним питанням, на яке він взявся дати відповідь, було те, чи є реальною перспективна оживити ідею «русского мира» задля втілення її в життя у якійсь новітній версії СРСР.

Якщо викласти в тезовому порядку висловлені професором аргументи, то його бачення проблеми зводиться до такого. По-перше, нічого втішного ідея «русского мира» на сьогоднішній день собою не являє: «Ні економічні зв'язки, ні широко вживана російська мова не ведуть до інтеграції. Не ведуть до неї й російські військові гарнізони, ні спільні навчання». По-друге, ставлячи за завдання відродження імперії слід чітко уявляти собі, що таке «центр», а що «периферія». Тут мало затято твердити рядки Маяковського «Начинается земля, как известно от Кремля», що було притаманно радянській моделі: «Під центром ми маємо на увазі не лише зосередження сил і ресурсів, але й ту точку, в котрій опрацьовується ідеологія, що формує картину світу, і яка в подальшому трансформується на периферію». По-третє, в ідеалі цей центр має представити своє бачення універсального загальносвітового проекту – таким був проект СРСР. На сьогодні ж «проблема нашого квазіімперського центру якраз і полягає в тому, що він володіє як і раніше дуже великими ресурсами: фінансовими, військовими, людськими, освітніми, але немає того, що “розімкнуло” б його для решти світу, втягувало б світ у свою орбіту. Ми десь когось можемо підтримати людьми, грошима, навіть пропагандою. Але це – все». І, насамкінець, можна виходити із тієї ідеї, що навколо

вороги, ідеєю «обложеної фортеці» вповні можна консолідувати співгромадян, «але в цьому векторі немає руху» [21].

Узагальнюючи сказане, професор Філіппов зазначає: будь-який великий інтеграційний проект «може реалізуватися, якщо в його контексті і широким масам, і національним елітам буде запропоновано дещо, що робить інтеграцію більш привабливою ніж відособлення. Причому більш інтересною має стати достоту інтеграція навколо Росії, а не інших, альтернативних центрів сили. Поки що я, далєбі, не бачу у нас таких “козирів”, щоб ті союзні республіки, що пішли в інші боки, переорієнтувалися на Росію чи хоча б у меншій мірі хотіли від неї відособитися, ніж тепер». Жодне апелювання до «духовних скріп» і «спільності культури», зауважує науковець, не веде автоматично до солідарності. А поки що горизонт суспільних устремлінь в Росії не простирається далі «русского мира» з підтекстом пам'яті про радянське минуле. А до того ж соціальна нерівність, несправедливість, корупція, свавілля можуть виявитися більш значимими факторами поведінки людей, ніж спільність культури. Що вже говорити про недопустимість трактування такої держави в образі імперії [21].

Ідеї, висловлені професором Філіпповим, ми б не стали трактувати як якесь одкровення – скоріше за все це лише ілюстрація усвідомлення науковою інтелігенцією тієї глибокої ідейної кризи, яку нині переживає Росія. Хоча, звісно, тішить душу те, що такі ідеї висловлюються і тиражуються в інформаційному полі сусідньої з нами держави. В усякому разі в суспільній думці фіксується ідея про вузькість горизонту, що пропонується тим, хто ностальгує за «світлим радянським минулим».

Не дивно, що й Кремль мало-помалу понижує значимість радянського наповнення ідеї «русского мира», не відмовляючись від неї повністю, а навпаки – намагаючись наповнити її

більш широким контекстуально-історичним змістом. Свідчення тому – результати обговорення поправок до Конституції РФ, що відбулися у першій половині 2020 р. Як відомо, хто б що в Росії не пропонував, але вирішальне слово залишається за Володимиром Путіним. І от уже в лютому 2020 р. країна мала змогу переконатися, що нарешті правлячий клас Росії поступово доходить консенсусу щодо свого минулого заради бачення якихось перспектив майбутнього – хоча б на словах. Після засідання робочої групи з конституційних поправок 26 лютого 2020 р. через трансляцію телеканалу RT широкій громадськості було доведено, що «президент Володимир Путін підтримав ідею фіксації в Конституції Росії визнання зв'язків між РФ, СРСР і Російською імперією» [6].

У самому дійстві оприлюднення цієї ідеї було дотримано усіх канонів висвітлення ролі президента як ефективного модератора, що стоїть високо «над зіткненнями» думок і розставляє усі крапки над «і». Вступну частину озвучив генеральний директор Мосфільму кінорежисер Карен Шахназаров: «Ми двічі в цьому столітті відторгали нашу історію. Після 1917 року Російську імперію. В 90-ті відсунули радянську історію. Правильно було б зв'язати всю нашу історію у дещо єдине. За усіма фактами ми спадкоємці Російської імперії й СРСР. Слід чітко й ясно визначити свою ідентичність і своє походження».

Путін похвалив ідею Шахназарова, оскільки, мовляв, «пов'язаність кожного історичного етапу – надто важлива річ». Однак президент при цьому зауважив, що у директора Державного Ермітажу Михайла Піотровського уже була аналогічна пропозиція: «у нього це значно тонше прописано». Після такої похвали Михайло Піотровський запропонував прописати в Конституцію «спадкоємність поколінь, що породжує державну єдність через спільність комплексу історії, віри й ідеалів предків... Ось це і є гідна національна ідея». І знову-таки останнє

слово було за Путіним: «Зв'язаність нашої історії надзвичайно важлива. Це одна країна. Ми не повинні впроваджувати у свідомість, що наше минуле не має жодного відношення до нас. Так у нас не буде майбутнього. Ми маємо позбутися штампів “білі” і “червоні» [6].

Відтак, Росія після благословення Володимира Путіна врешті-решт набула об'єднувальної національної ідеї у своїй неоімперській формі. Залишилось забезпечити демографічне наповнення широких імперських територій людьми. Проблема виявилася не з простих – над нею ламали голови провідні законодавці після доручення президента Путіна від 2012 р.: «доручаю опрацювати прискорений порядок надання російського громадянства нашим співвітчизникам, носіям російської мови й російської культури, прямим потомкам тих, хто народився і в Російській імперії, і в Радянському Союзі». Все це дуже нагадувало злий жарт радянських часів: «Колгоспи організовані, висилайте робочу силу». Російські співвітчизники повертатися додому «в модернізований колгосп» не поспішали.

Тож вирішення питання повернення співвітчизників «у рідні пенати» дещо затягнулося. Стали на заваді навіть деякі формальні обставини – Російській Федерації, проголошеній багатонаціональною державою, було ніби не з руки надавати пріоритет великоросам перед представниками інших національностей. Зійшлись на тому, що з точки зору політкоректності краще говорити не про «росіян», а про «російськомовних». Були й інші обставини: згідно оцінки російських аналітиків, велика програма щодо повернення співвітчизників не обіцяла політичних дивідендів: вона потребувала великих грошей, до того ж сусідні країни могли звинуватити Росію у провокуванні міграції. Відтак доручення президента пролежало в Думі майже п'ять років. Але згодом вирішили скористатися анексією Криму як прецедентом щодо шляхів утвердження неоімпер-

ського курсу Кремля: *забрати людей разом із територією, де «показовим є кримський сценарій – повернути цілком території згідно волі тих, хто на них проживає. Зрозуміло, що ідея відновити імперію цілком залишається дуже популярною»* [22].

Ми б сказали: більше того, восторжествувала ідея «землі і крові», яка колись довела нацистську Німеччину до Нюрнберзького процесу. Агресія Росії проти України рано чи пізно теж буде даватися взнаки повною мірою. В Росії уже усвідомлюють, що доведеться надовго відкласти плани утворення Євразійського економічного співтовариства. Так, декан економічного факультету МДУ Олександр Аузан є одним із тих, хто намагається тверезо обговорювати міфи про російську і глобальну економіку – принаймні так його характеризує російський медіахолдінг РБК. Цей науковець окреслює Європейський союз як своєрідне утворення, що з історичної точки зору може бути назване імперією у формі спільноти (*общезитие*) народів, влаштованої, однак, поліцентрично. І ставить в цьому контексті запитання: «Чи може відновитися якась подібна єдність на нашому просторі?». Відповідь науковця не надто надихає його співвітчизників на оптимізм: «Може, але це вимагає поліцентризму. Тому що російськоцентричне об'єднання навряд чи може бути відновленим – інакше подіють сили гравітації. Ми вже сильніше замкнуті на Китай і Європу, ніж на Казахстан і Білорусь, не кажучи вже про Таджикистан чи Азербайджан. Утворення якихось спільнот, де вплив російської економіки як основної, є можливим, але лише у випадку виникнення системи стримувань і противаг. До недавнього часу одним із центрів у цій системі могла б бути Україна. Наразі така картина здається малоімовірною» [30].

Імперський оскал Росії вніс відчуття тривоги у світову спільноту. Це стосується й запропонованої Путіним лінії тяглости: від однієї форми імперії до іншої, і то без будь-якого сподівання

на альтернативний демократичний варіант. З'явилося відчуття якоїсь безвихідної приреченості. Запропонувати вихід із цього зачарованого кола взявся Владислав Іноземцев – ліберальний економіст та експерт з питань зовнішньополітичних. З його точки зору лінійне прочитання російської історії – Російське царство, Російська імперія, Радянський Союз та Російська Федерація – «дає неповне уявлення про хід вітчизняної історії і не дозволяє намацати її можливі шляхи в майбутньому. Куди більш багатообіцяючим, на мій погляд, може виявитися спроба проаналізувати історію Росії в дихотомії імперій і республік, враховуючи як світовий досвід, так і деякі існуючі схожі кваліфікації» [32].

Коротко концепцію Іноземцева можна викласти таким чином. Історія Російської імперії формувалася в руслі загальносвітових закономірностей, але й мала свої особливості. Від межі XV-XVI ст. Московське князівство, яке стало згодом Російським царством, розпочало масову колоніальну експансію на велетенські простори Сибіру, а також взяло під контроль колишні історичні центри Русі – насамперед Новгород і Київ. Власне, уже в другій половині XVII ст. фактично було закладено основи того, що Іноземцев називає «Першою імперією», бо формальне проголошення Петром I Російської імперії у 1721 р. мало що змінило в суті державного устрою: воно залишалося у складі російсько-малоросійського *core* [центру] і зауральської *periphery* [периферії] – і було таким, по суті, до кінця правління Катерини II, поступово поширюючись на Захід у старі слов'янські землі, і на південний схід через колонізацію північноказахських степів.

Коли наприкінці XVIII – початку XIX ст. європейські держави вдалися до захоплення азійських та африканських колоній, Росія завоювала велетенські території – від Фінляндії й Польщі, до Кавказу й частини Ірану, Туркестану й Маньчжурії. Цю

державну форму якої стала набувати Росія в першій третині XIX ст. Іноземцев називає «Другою імперією», що стала своєрідною багатоступінчатою російською матрешкою: «у ній поєдналися вихідна метрополія, нові захоплені володіння й поселенські колонії». Подібна конструкція не могла бути стійкою, вона змушена була балансувати між масою інтересів своїх складових частин, кожна з яких була несумісною з більшістю інших щодо масштабів і призначення. Перша світова війна призвела до перенапруження сил різних імперій, в тому числі й Російської. А це призвело до появи республіки у Росії в лютому 1917 р.

Ось у цьому пункті концепція Іноземцева виходить за рамки моделі Путіна: коли президент РФ задає «стрілу вектору» лінійно по прямій «від імперії до імперії», то науковець зображає еволюцію російської державності як коливання маятника в межах «імперія – республіка». Перша республіка замислювалася як європейська держава згідно своїх політичних і правових засад, але вожді Першої республіки залишилися імперцями, які прагнули змінити форму правління у межах усієї колишньої царської Росії. Вслід за ними до влади прийшли більшовики, які ризикнули визнати незалежність Фінляндії, на певний час втратили контроль над Україною, Білоруссю й Закавказзям, але згодом привели до влади своїх ставлеників і наприкінці 1922 р. утворили Радянський Союз. Оце й стало, за визначенням Іноземцева, «Третьою імперією», де монархія була замінена квазівиборною системою влади. Ще одна особливість: кордони РСФСР практично збігалися з допетровською Росією часів Олексія Михайловича, а решта союзних республік відтворили територію, яка була приєднана до Росії в добу переходу від Першої до Другої імперії. (Це положення контрастує із твердженням Путіна про те, що держави пострадянського простору «прихопили» собі «исконно русские земли».)

Що ж згубило «Третю імперію»? Тут Владислав Іноземцев дає однозначну відповідь: «Третя імперія, як би вона не відрізнялася від Першої й Другої, не змогла упоратись із головним імперським прокляттям – прагненням до територіального розширення та геополітичного домінування». Холодна війна, численні конфлікти на світовій периферії і, врешті-решт, безнадійна спроба окупації Афганістану призвели до краху імперії. Російські демократи часів Єльцина визнали суверенітет колишніх периферійних республік, однак залишилися непорушними в тому, що стосувалося територій власне Росії, як би випадково вони туди не потрапили (та ж Чечня). Що ж стосується часів Путіна, то, на думку Іноземцева, «невлаштованість» Другої республіки породжена знову ж таки старинними імперськими ремінісценціями. Наскільки новітнім правителям Росії є байдужими проблеми спадкоємців Хівинського й Кокандського ханств, настільки ж важливими є перспективи тієї ж України, зближення з якою, власне, й призвело до виникнення Першої імперії.

Висновки Владислава Іноземцева привертають до себе увагу сподіванням на краще: «Звичайно, суєта кремлівських мешканців жодним чином не може сприйматися як реальна спроба імперської реставрації, котра в сучасних умовах неможлива ні практично, ні теоретично (не даром же говорив мудрець Філофей, що в четвертий раз ну вже ніяк), але певні висновки із неї [суєти] зробити можливо». Насамперед: 1) уже сьогодні очевидно, що російські імперські практики перебувають наразі у фазі очевидної деструкції; 2) референтною точкою для прихильників імперської ідеології є Перша імперія як останній рубіж для відступу; 3) проголошені в Росії республіканські принципи на практиці вступають у все більший конфлікт з імперськими устремліннями; 4) шансів на відновлення імперії у звужених нишніх кордонах, тим не менше, практично немає [32].

Важко не вірити у щирість бажань російського науковця. Але критерієм істини все-таки залишається практика, а вона засвідчує – на прикладі України – втрату 7% території, понад 13 тисяч полеглих і в три-чотири рази більш поранених, близько 2 мільйонів біженців і розорення економічного потенціалу значних регіонів Донбасу. Підводити все це під спільний знаменник «кремлівської суєти», як на нашу думку, було б легко-важно. А це все не що інше, як спроби відродження Російської імперії, що освячуються заявами кремлівського керівництва й фіксуються в основному законі – Конституції РФ. До того ж ця «суєта» отримує ідеологічне обґрунтування, розраховане на масоване «промивання мізків».

Узяти бодай публікацію члена Ради із зовнішньої й оборонної політики, дійсного державного радника 3-го класу такого собі Андрія Ільницького та політолога Марії Ленченко. Їхні судження, опубліковані на сторінках білякремлівського журналу «Россия в глобальной политике», зводяться до того, що «Росія майбутнього – соціальна імперія, заснована на принципі “самодержавства” не в розумінні відновлення монархії, а в розумінні справжнього народовладдя, де ми – росіяни – на чолі з сильним лідером самі себе держимо. Конституційне положення про народовладдя реалізується через єдність вертикалі влади всенародно обраного національного лідера й горизонтальної влади, що впливає із дій місцевого самоуправління. Еліти націоналізуються, бюрократія ставиться на службу Вітчизні й не обіймає політичних повноважень» [20].

Бачення шляхів здійснення цього народовладдя дуже вже нагадує «новий порядок» єдності вождя і народу часів Беніто Муссоліні чи «блок комуністів і безпартійних» Йосипа Сталіна: «Зворотній зв'язок здійснюється через ініційоване президентом РФ зібрання кращих людей країни – лідерів громадської думки, активу місцевого самоврядування: вчених й

інженерів, аграріїв і робітників, студентів і учителів, лікарів і священнослужителів, силових і військових верств, заслужених ветеранів, великих спортсменів, героїв Росії й простих трудящих – представників усіх народів багатонаціональної країни. Це зібрання носить як установчий, так й інституціональний характер». Здатність держави через зворотній зв'язок і діалог сформувавши привабливу модель соціального устрою, вважають автори статті, – щонайважливіше завдання, вирішивши яке, «Росія стане державою, що задає соціальний взірєць для світу» [20].

Читаючи цей міраж соціальної імперії державного радника 3-го класу, згадуються слова мудрого Льва Толстого часів Кримської війни 1853-56 рр.: «Было гладко на бумаге, да забыли про овраги, – а по ним ходитъ». Зважену точку зору на сучасні проблеми Росії знаходимо у твердженнях доктора історичних наук, професора Сергія Абашина. Ставлячи запитання, а що може взяти сучасність із імперського минулого Росії, відповідає: «Мені здається, що сучасне російське суспільство не здатне сформулювати якийсь утопічний проект якого б то не було розвитку, воно не здатне мобілізувати ресурси під цей проект, та в нього й немає таких ресурсів. Вона [Росія] не готова вкладати велетенські гроші, посилати, як посилала в 50-ті роки, величезну кількість людей в Середню Азію, щоб там щось будували. Усі ресурси – ідеологічні, емоціональні, економічні, політичні – у Росії в цьому розумінні вичерпані, вона нічого не може запропонувати. Аналітично інтересно подумати – чому ж вичерпані? Тут можуть бути різні версії. Взагалі етап мобілізаційної держави, яка мобілізує усі витрати – це, очевидно, етап переходу від аграрного суспільства до індустріального суспільства. Тоді держава вдається до якихось насильницьких дій, щоб усіх зігнати в міста і примусити працювати на підприємствах і так далі. Росія пройшла цей шлях. Зараз це міське,

споживацьке сучасне суспільство, розслаблене, що сидить у кафе тощо. Це вже суспільство корупції, а не мобілізації, інша стадія. Її можна назвати як завгодно. І для агресії немає сил, звідки вони? Немає ресурсів мобілізації. Раніше можна було зігнати мільйони селян – ось вам і армія, з якою можна здійснювати як трудові подвиги, так і різні інші. Наразі – де ці мільйони селян, та й куди ви їх згоните?» [5].

Як би ліберально мислячій людині не були симпатичними ці роздуми, думка наукової інтелігенції мабуть буде останньою, на яку зважатиме президент РФ Володимир Путін в процесі прийняття рішень щодо перспектив подальшого посткомуністичного транзиту Росії. Тут спрацьовує цілий комплекс інших спонукальних моментів, як внутрішніх, так і зовнішніх.

2.4. Імперський проект і «українське питання»

Урахування поточного моменту – необхідна умова політичного аналізу. Те, що замислювалося вчора, з плином часу може трансформуватися в дещо інше, а в перспективі навіть в протилежне. Пригадується, як в 2014 році багато українських політиків та представників експертного середовища бідкалися, що ніхто нібито й гадки не мав, що Росія може анексувати Крим та вторгнутись у райони Донбасу. Велися жваві дискусії щодо того, чи було це спонтанне рішення Путіна, а чи все було підготовлено заздалегідь. Але сьогодні, усі ці розумування вже сприймаються, образно кажучи, через призму висловлювання покійного нині Віктора Чорномірдіна: «Никогда ж не было – и вдруг опять!». Чи то йдеться про відродження СРСР, чи про реставрацію Російської імперії, але суть проблеми зводиться врешті-решт до виношування керівництвом Росії планів відновлення контролю над більшою частиною колись підлеглих

їй території пострадянського простору. Це завдання не знято з порядку денного й донині. І суб'єктивний фактор відіграє в цьому процесі не останню роль.

Навряд чи готовність до агресії з боку Росії проти України була секретом. Хіба що назагал вважалося некоректним порушувати це питання вголос – щоб, мовляв, «не викликати вовка з лісу». А тим часом уже п'ятиденна війна проти Грузії 2008 р. стала яскравим свідченням агресивних планів Росії. Подальше поширення агресивних дій було лише питанням часу. Тим не менше, як нібито на Кавказі ніщо й не сталося, у 2009 р. Гіларі Клінтон запропонувала Лаврову натиснути кнопку «перезавантаження», хоча й одна й друга дипломатичні сторони були, як то ведеться, «собі на умі». Згідно матеріалів приватної розвідувальної компанії Stratfor, підготовлених Лореном Гудричем восени 2011 р., зазначалося, що жодних щирих кроків з обох сторін годі було й чекати: «Скоріше Вашингтон хотів створити простір й можливості для опрацювання інших ситуацій – в основному йшлося про Ірак і Афганістан – і звертався до Росії за допомогою... Між тим, Росія також хотіла більше простору для віднайдення системи, котра допоможе їй створити нову версію своєї старої імперії» [40].

За оцінкою Гудрича, пішовши на «перезавантаження», Вашингтон опинився в полоні хибного уявлення, що Росія не буде прагнути відновити імперію в тій чи іншій формі. А тим часом у тому ж таки 2011 році Росія уже активно виношувала плани створення Євразійського союзу, який дав би їй можливість охопити і економічну сферу, і сферу безпеки. При цьому враховувався провальний досвід СРСР про неможливість контролювати напряму усю зону оточуючої Російську Федерацію периферії: «Замість цього Путін створює союз, в котрому Москва буде впливати на питання зовнішньої політики й безпеки, але не буде відповідати за більшу частину внутрішніх справ кож-

ної країни... Кремль має намір зробити так, щоб Євразійський союз відбувся повністю сформованим до 2015 року...» [40].

Чому Володимир Путін поспішав із відродженням такого різновиду імперської системи? Ситуацію в російському суспільстві, зазначає Гудрич, серйозно ускладнювала демографічна криза: в країні уже було більше громадян у віці за 50, ніж молоді. Попри всі проблеми з економікою, жодна країна в світі не може бути глобальною силою без людей: «Ось чому Путін намагається посилити і убезпечити Росію зараз, до того, як демографічна криза остаточно її ослабить. Однак, навіть беручи до уваги демографічну ситуацію, Росія зможе підтримати своє нинішнє зростання в плані сили й впливу ще як мінімум впродовж одного покоління. Це означає, що наступні декілька років є, очевидно, останнім великим моментом для Росії – моментом, котрий буде ознаменований поверненням країни на світову арену в якості регіональної імперії і нової конфронтації зі своїм попереднім противником Сполученими Штатами» [40].

Об'єктивно на шляху відродження сучасною Росією імперської моделі стала Україна – без її участі про Євразійський союз можна було забути. Євромайдан 2013–2014 рр. підвів рису під спробами Росії перетнути Україні шлях до асоційованого членства в Євросоюзі. І тоді Москва вдалася до агресії проти нашої держави. Навколо цих сюжетів існує маса літератури, а тому ми спробуємо залучити лише деякі нові напрацювання щодо осмислення суб'єктивного фактору у тому, що відбулося в 2014-му й того, що відбувається нині на наших очах. В допомозі нам стане широко володіючий інсайдерською інформацією російський політичний аналітик, доктор історичних наук Валерій Соловей.

На його думку, все те, що відбулось у російсько-українських відносинах у 2014 р. не було випадковістю чи несподіванкою. Все це Москвою готувалося задовго, і в Україні про це знали

ті, хто мав би відповідати за безпеку країни: знали в Службі безпеки і в Головному управлінні розвідки. Однак не надавали цьому значення: з боку Росії щодо України «наскільки я знаю, передбачалося щось на кшталт «фінляндізації»: «Будь ласка, ви вільні у себе ради бога». Більше того – Росія обіцяла українським олігархам, що вона відкриє для них ворота: «Будь ласка, робіть бізнес, у нас немає жодних обмежень. На відміну від Європи, де вам доводиться стикатися з обмеженнями. Але будьте ласкаві, залиште під нашим контролем свою зовнішню політику. Тобто жодного вступу у Євросоюз. Про це забудьте. І забудьте про вступ до НАТО. Мова йшла саме про таку формулу взаємовідносин. Але, як бачите, все застопорилося» [11].

Тут, як на нашу думку, слід додати деякі уточнення щодо причин, чому ж жодного значення можливій агресії, у разі відмови від російських вимог, правлячою верхівкою в Україні не надавалося. Будемо виходити з того, що уже в 2007 р. Росія перейшла від «критики України» до фази «поглинання України» шляхом активного просування на посаду президента України кандидатури, яка б цілковито залежала від Кремля, що й відбулося в 2010 році після обрання президентом Віктора Януковича. Далі залишилися дрібниці: міністром оборони України було призначено громадянина Росії Дмитра Саламатіна (2012 р.), а потім на цей пост призначено такого ж громадянина Росії Павла Лебедева (2012-2014 рр.). Головою Служби безпеки України призначено російського громадянина Олександра Якименка (2013-2014 рр.).

То чому ж дивуватися, коли в лютому 2014 р. вся верхівка владних структур України, що мала б забезпечувати національну безпеку держави, втекла до Росії. Серед них: Президент України, Прем'єр-міністр України, голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, голова Національного банку України, міністр оборони України, міністр

внутрішніх справ України, міністр енергетики й вугільної промисловості України, голова Служби безпеки України, а також секретар Ради національної безпеки і оборони України та ще безліч дрібних працівників. Тобто система забезпечення національної безпеки України виявилась знищеною буквально під корінь не тільки відповідно до смислових ознак (антиукраїнська діяльність), а й за формальними ознаками (втеча з України) [43].

І ось, коли Євромайдан перекреслив плани Москви щодо форсованих організаційних заходів зі створення Євразійського економічного союзу, зазначає Валерій Соловей, Кремль вирішив скористатися ситуацією: «І це був надзвичайно великий план. Навіть Україною, можливо б не задовольнилися. Але все тоді полетіло під укіс через те, що відбулося на Майдані. Через те, що Віктор Янукович, з точки зору Кремля, злякався і втік, в той час як йому належало залишатися» [11].

А Революція гідності тим часом продемонструвала появу самобутнього організаційного парадокса (на кшталт Паризької комуни 1871 р.), і цей парадокс ще до кінця не осмислено ні в Україні, ні за її межами. Той суб'єкт забезпечення безпеки – громадяни України – який стояв останнім у довгому ряду Закону 2003 р. «Про основи національної безпеки України», виявився фактично єдиним рятівником Батьківщини. Отож громадянське суспільство заявило про себе як сила, що зруйнувала плани розчленування України на «Новоросію» та інші регіони. Оцінюючи значення суб'єктивного фактору в суспільному житті України, Валерій Соловей зазначає таку особливість українського менталітету: «Україна ніколи не впаде під вагою власних помилок і злочинів. І навпаки, українці можуть досить комфортно жити в хаосі. У них таке середовище проживання, вони зможуть вижити. Налаштована система горизонтальних зв'язків...» [11].

І тут варто повернутися до тези, з якої розпочали наш аналіз: про роль випадковості у вияві об'єктивної необхідності. Так, наприклад, з боку Москви було вжито серйозних заходів щодо з'ясування того, що ж відбулося на Майдані, що перекреслило усі плани Кремля. Насамперед розвідувальні служби Росії намагалися з'ясувати, хто стояв за подіями на Майдані, зокрема за тим знаменитим жестом, коли сотник Володимир Парасюк закликав піти на штурм будинку Адміністрації президента. Можливо американці, чи німці, чи англійці, чи ізраїльтяни? Зрештою прийшли до висновку – ніхто! Ось так і твориться історія: ніхто за Парасюком не стояв, відбулася спонтанна дія – спалах національної самосвідомості й патріотизму. І це є начною ілюстрацією того, як твориться історія – в результаті спонтанних дій [11].

У Росії у повну силу дається взнаки фактор особистості Володимира Путіна – досить згадати відомий вислів В'ячеслава Володіна: «Є Путін – є Росія, нема Путіна – немає Росії». Тож слід виходити з того, що попри миролюбні декларації на публіці, усе що відбувається навколо з 2014 р. розглядається Путіним як передвоєний чи воєнний стан. Відповідно, ставлення до усіх чиновників визначається президентом РФ законами воєнного часу. І доля міністра Олексія Улюкаєва (8 років позбавлення волі) є тому яскравим доказом – уроком для усіх. Мовляв, ось що буває з людьми, котрі демонструють нелояльність до президента Російської Федерації в такий час: «Те, що змогло зійти з рук в 2012-2013-му, після 2014 року з рук перестало сходити. Це надто важлива відмінність, яка посилюється і створює в істеблішменті Росії обстановку жахливої нервозності. Тому що всі бояться. Всі бояться майбутнього, всі бояться Путіна, всі бояться чекістів... Описувати це можна, але це надзвичайно сумне, похмуре видовище» [11].

Особливість характеру президента РФ, за оцінкою Валерія Солов'я, полягає в тому, що: «Путін досить таки терпляча людина, який здатний змінювати свої плани, перебудовувати їх, модифікувати». Але що стосується України, то «він вчепився в Україну і від неї не відстане, допоки живий». Пояснюється це наявністю у Путіна месіанського комплексу: «Путін вважає, що в нього велика місія. Він довгі роки жив із відчуттям великої місії, яка полягає не у відновленні Радянського Союзу (він все-таки так далеко не заходить), а у відновленні геополітичного центру сили на місці колишнього СРСР». А друга сторона медалі – взяти реванш за погибель Радянського Союзу, відомстити Заходу. А що Україна розглядається і як агент Заходу, і як відступник від ідеї триєдиного російського народу у складі великорусів, білорусів і малоросів, то Путін навряд чи коли-небудь облишить Україну аж до свого мінорного кінця: «Як лише він піде, політика Росії стосовно України відразу ж зміниться. Причому зміниться, з моєї точки зору, кардинальним чином. Я не хочу сказати, що Україна і Росія колись стануть щонайкращими друзями, мені здається це малоймовірним. Але те, що відносини стануть більш прагматичними – так. Шанс є, і дуже великий. А при Путіні нічого не зміниться» [11].

Чи довго ще Україні доведеться чекати цього благословенного моменту – «Росія без Путіна»? Валерій Соловей, спираючись на інсайдерську інформацію, вважає, що «у зв'язку з обставинами нездоланної сили» уже в 2022 Путіна не буде ні в російській, ні в міжнародній політиці. Але все це має відбутися на особистісному рівні, оскільки «жодної змови у Кремлі й в помині немає й ніколи не було. Є певні колізії у відносинах між угрупованнями й особистостями, але вони єдині у принципових питаннях. Вони єдині в тому, що слід підтримувати Путіна. Він контролює ситуацію, але, думаю, що прийде час в наступному році, коли він уже не зможе контролювати... Вони

єдині в тому, що слід зберегти путінську систему без Путіна й після Путіна для того, щоб вижити самим... Що стосується змови, я вам можу сказати абсолютно точно: не те, що обговорювати це, навіть подумати вони не зважуються про це. Вони бояться, що їхні думки можуть почути... Кажучи про Путіна, вони інстинктивно завжди понижують голос, починають нахилитися до співбесідника й озиратися по боках» [11].

Слід враховувати ще одну особливість. Проблема розуміння політики такої країни як Росія – напіввізантійської і напівординської – полягає в тому, що ключовим фактором для аналітика не є та чи інша тенденція, коли науковці традиційно апелюють до її історії, шукають історичних аналогій. Все це захоплює з інтелектуального погляду, але це ні на йоту не наближає аналітика до розуміння того, як ухвалюються рішення. Тут слід враховувати суб'єктивний фактор – розуміти психологічний профіль цих людей. У цих людей, зазначає Валерій Соловей, залізна логіка, вони поступають дуже раціонально, але із своєї точки зору. На їхній менталітет наклалися два фактори: «Це психологія контори – всі вони вийшли із радянського КДБ. І це психологія реальних пацанів... А ставлення у них таке, що страшно стає. Ті плани, що вони час від часу опрацьовують – вони надзвичайно небезпечні і для самої Росії, і для сусідніх країн, і в цілому для стабільності. Росія наразі перетворилася в головне джерело дестабілізації. На європейському континенті – абсолютно точно». А ще для Володимира Володимировича «хаос – це найбільш сприятливе середовище для прийняття рішень. Його ідея – занурити Україну і Білорусь у хаос, що, до речі, в Україні успішно здійснено. Він вітає будь-яку хаотизацію сусідів» [11].

Тим часом, майбутнє Росії, на думку аналітика, невдовзі має змінитися. Влада більш-менш благопристойно має перейти до іншої людини – не такої силової, авторитарної

й брутальної. До громадянської війни справа не дійде, хоча може бути серйозний конфлікт, в тому числі зі стріляниною. Хіба що наслідком пертурбацій, що відбудуться, стане певне зростання напруженості в цілому по Росії. КДБ після Путіна, судячи з усього, при владі не залишиться: «Ця організація справляє наразі жахливе враження, вона намагається цей жах підтримувати, транслювати й наводити такий морок... Розумієте, вона має вигляд такої сильної і монолітної лише в силу того, що вона продукує страх, але не в силу внутрішньої згуртованості й консолідованості. І головне – вона стає все менш і менш ефективною. Це позиція гопника: бити людей у підворотні, наводити жах, бігати з кастетом. Але коли мова заходить про те, щоб ефективно управляти – гопник на це не здатний» [11].

Відаючи належне наведеній інсайдерській інформації та аналітичному мисленню Валерія Солов'я, постає, тим не менше, головне запитання – чи ж здійснюється все таки реставрація Російської імперії? Є ж й інші, не менш авторитетні судження. Ще в 2014 р. екс-заступник глави СБУ, генерал-лейтенант Олександр Скіпальський зазначав: «Фактично Росія веде імперіалістичну війну по захопленню територій, які на певному історичному етапі входили до складу Російської імперії. Це ціль Путіна, це його стратегія... І не лише Путіна, але й населення, яке на генетичному рівні наповнено цією ідеєю» [24].

Відомий польський політик і знавець України Олександр Квасневський в жовтні 2014 р. з свого боку наголосив, що метою Путіна є відновити російську імперію й стати тим самим впливовим гравцем у світовій політиці: «Для цього йому потрібна вся Україна» [23]. В листопаді 2018 р. міністр оборони Польщі Маріуш Блашак зазначив: «Ми маємо справу з поступовим відновленням Російської імперії, з нападом і агресивною політикою» [29].

Ту ж думку щодо відновлення російської імперії висловив у 2015 р. й відомий чеський політик, колишній міністр закордонних справ Чехії Карел Шварценберг: «будуть нові переговори, буде «Мінськ-3», «Мінськ-4», «Мінськ-5» і «Мінськ-6», допоки лінія розмежування не буде відповідати польсько-українському кордону, принаймні тоді настане на хвилину спокій, але на хвилину. Так буде вирішено питання з Україною» [46]. Відомий польський громадський діяч Адам Міхник із свого боку про політику Путіна зазначив: «Він хоче реконструювати Російську імперію, ССРСР з Москвою в центрі, в оточенні повністю залежних провінцій і консулатів. Разом із Євразійським союзом можна говорити про відновлення радянської моделі. Доктрина Путіна – це адаптація “Доктрини Брежнєва” щодо права Червоної армії втручатися повсюди, де існує загроза соціалізму» [1].

І таких суджень і заяв можна знайти безліч, та все ж в контексті поставленого нами питання про роль суб’єктивного фактору у прийнятті рішень Кремля, хотілося б насамперед звернути увагу на судження колишнього радника Володимира Путіна доктора економічних наук Андрія Ілларіонова. На головне запитання – «чого прагне Путін?» – він дає однозначну відповідь: «Путін хоче відновити історичну Росію. Він хоче реставрації Російської імперії в кордонах 1800 року. Вона включає в себе більшу частину України та Білорусі» [35].

У Валерія Солов’я інша думка щодо подальшої еволюції у мисленні Володимира Путіна, і вона, як на мене, заслуговує на більш пильну увагу і навіть застережливе ставлення до неї: «Відбулася буквально в останні дні нечувана річ: Володимир Володимирович, котрий мріяв перетворити Білорусь у західну провінцію, у західне генерал-губернаторство, раптом зрозумів, що це небезпечно і небажано. Тому що він побачив білоруську націю. Ось як народження української нації багато в чому

відбувалося завдяки Путіну, завдяки розпочатій війні, зараз відбувається кристалізація білоруської нації. Для цього, щоб перетворити її у войовничо-налаштовану по відношенню до Росії, слід зробити суцільну малість... надати "братерську допомогу". І на це наші уже не готові іти. Не готові багато в чому тому, що Путін психологічно і фізіологічно уже не той, що був у 2014 році. Про це говорять і в його оточенні. Говорять, що наразі це зовсім інша людина, що в 2014 році не було б жодних сумнівів і коливань. Ці люди описують його головне бажання як бажання спокою. Це дуже багатозначно» [11]. Оце твердження про «бажання спокою» й викликає певну недовіру до аналітики Валерія Солов'я.

Закономірно постає запитання: а що ж скаже про плани Путіна щодо України і Білорусі так званий консолідований Захід? Поки що західні аналітики уникають якоїсь конкретики із зрозумілих причин. Перша із них – пандемія. Аналітики скаржаться, що у Заході немає економічних ресурсів для реінтеграції Білорусі як, умовно кажучи, асоційованого члена Євросоюзу. Друга причина (в ряду, але не по значенню) – Європа боїться Росії, хоча й компенсує цей страх гучною риторикою. Так, після отруєння Навального Ангела Меркель сказала Путіну: «Якщо з'являться російські танки на території Білорусі, ми змушені будемо реагувати по-справжньому. Повторення української історії не допустимо». Путін із свого боку теж вдається до войовничої риторики й застеріг Захід від втручання у внутрішні справи Білорусі.

Не в останню чергу спрацьовує факт, що останнім часом Путін втрачає харизму. І це стає дедалі помітнішим. Так, наприклад, хоча в Росії боротьба з COVID-19 не призвела до таких же катастрофічних наслідків, як в Америці, Індії чи навіть в Іспанії, але це сталося не завдяки Путіну. Він відсиджувався в безпеці в Кремлі, поки губернатори й державні заклади конку-

рували за визнання їх «надзвичайних» заслуг в боротьбі з цією кризою. Не дивно, що їхні результати виявилися вкрай неоднозначними. У сфері економіки держава запропонувала мінімальну підтримку малому бізнесу, попри їхню важливу роль в економіці. Навіть путінський прибічник Олексій Кудрін визнав обмеженість цих заходів. Спадають на думку часи пізнього Сталіна, який зосередився на забезпеченні безперебійної роботи апарату державної безпеки – все інше його менш цікавило. «Путін, що дедалі більше нагадує Сталіна, скидається на те, достеменно так само він втомився від більшості обов'язків лідера. Впродовж значної частини минулого десятиліття він набагато більше, ніж вирішенням внутрішніх проблем, інтересувався утвердженням Росії в якості важливого, навіть страхаючого гравця на міжнародній арені. Але нині у нього, мабуть, зберігся лиш якийсь остаточний ентузіазм для втручання у президентські вибори в США, а його боротьба з Євросоюзом з різних питань, великих і дрібних, сприймається дедалі менш привабливою» [50].

Як ілюстрація до сказаного, західними аналітиками наводяться такі приклади. Так, Путіну майже нічого було сказати з приводу отруєння його головного опозиційного суперника Олексія Навального. І не так важливо, чи стояв Путін за цією невмілою роботою напряду чи ні, вона стала для нього приниженням, а кволі спроби Кремля все заперечувати демонстрували сум'яття його режиму. Так само після того, як у Білорусі розпочалися протести проти фальсифікованих підсумків виборів президента, «Путін вичікував декілька тижнів, перш ніж заявити про свою підтримку авторитарного Олександра Лукашенка. І коли він нарешті це зробив, було не чути колишньої путінської жорсткості. Він справляв таке враження, нібито йде на цей крок задля галочки. На останній сесії дискусійного клубу «Валдай», де Путін виступав онлайн, він говорив про статус

Росії як головного спадкоємця СРСР (і посилався на білоруський приклад, щоб ще раз заявити, що Росія не втручається в справи інших країн). Однак його декларації звучали в'яло й байдуже» [50].

Реакція Путіна на ескалацію конфлікту навколо Нагірного Карабаху, на думку західних аналітиків, засвідчувала той же летаргічний стан. Коли подібний конфлікт виник чотири роки тому, Росія погасила його впродовж чотирьох діб. Зараз протистоянню не видно кінця й краю. Врешті-решт за справу взявся президент Туреччини Реджеп Ердоган. Така само в'яла реакція Путіна була й на події в Киргизстані. А це вже зовсім не нагадує ту авантюрну політику, до якої вдавався Путін щодо України, щоб підвищити свій рейтинг в очах російських виборців: «Але сьогодні рейтинги підтримки Путіна знову падають, і не схоже на те, що це призведе до якихось змін. Інерція і стагнація його режиму стають відчутними очевидними, як і все зростаюча тінь втраченого значення» [50].

Чим все це закінчиться? Прогноз Валерія Солов'я звучить якщо не оптимістично, то стримано-обнадійливо: «У мене немає сумнівів, що в Росії будуть відбуватися дуже серйозні події. Вони, можливо не напряму, але опосередковано зачеплять і Україну і всіх російських сусідів. Але в остаточному підсумку все це повернеться на користь як для Росії, так і для її сусідів. Я не лише історичний оптиміст – у мого оптимізму є деякі підстави» [11].

До аналізу й прогнозу Валерія Солов'я, як на мою думку, слід поставитися критично. На перший погляд, все сказане вище нібито й логічно умотивоване. Однак закрадається й сумнів: а що, коли оці конспірологічно аргументовані «трелі Солов'я» із посиланням на інсайдерську інформацію є лише одним із елементів «операції прикриття» з боку російських спецслужб щодо можливої чергової провокації з боку Росії щодо України?

2.5. «Нові горизонти» постімперської альтернативи?

Зацикленість суспільно-політичної думки Росії на імперській ідеї викликає почуття приреченості й безнадії. Тож хочеться запитати: чи ж науково-експертна спільнота так і не спромоглася запропонувати якісь «нові горизонти» виходу країни із ситуації стагнації на шляхах посткомуністичного транзиту? Йдеться, зрозуміла річ, не про скороспілий проект такого собі Хлестакова, в котрого «легкість в мыслях необыкновенная». І тут на думку приходить презентація книги директора Московського центру Карнегі Дмитра Треніна «Post-Imperium: евразийская история», опублікована ще в далекому 2012 році. Насамперед привертало до себе увагу поняття «Post-Imperium» у назві книги, яке б мало передати переконання Д. Треніна у тому, що Росія уже перебуває у постімперському стані (причому це стосується не лише російської зовнішньої політики, але у всього російського суспільства). Важко сказати, наскільки чисельними були ті групи інтересів, що сповідували в Росії цю точку зору десять років тому.

Утім, варто звернути увагу на аргументи, наведені Дмитром Треніним у 2012 р. під час презентації книги російській громадськості. Один із відправних аргументів – Росія не унікальна. В різні періоди у подібному стані post-imperium перебували чимало країн світу, які, власне, уже перестали бути імперіями. Взяти хоча б Англію чи Францію, які, на думку Треніна, давно розпрощались зі своїми імперіями, а втім й до цього часу не вийшли із цього постімперського стану. Тож у цьому сенсі Росія специфічна, але не унікальна. Тут часовий лаг постімперськості може зайняти тривалий історичний період із усіма важко передбачуваними синдромами. Маючи за собою 400-літню імперську традицію, Росія після 1991 р. не могла швидко тран-

сформуватись у постімперський стан. Однак 20 років по тому цей стан, за переконанням Треніна, уже став стійким і тривалим. Що, на нашу думку, викликає сумніви. Тим не менше, переконував Тренін свою аудиторію, зворотного шляху бути не може, оскільки точка неповернення уже пройдена. Чи ж так усе сталося?

Хотілося б вірити у сказане. Аргументи Дмитра Треніна на користь подолання імперської спадщини були такі: 80% населення Росії складають етнічні великороси, значна частина представників інших націй в Російській Федерації уже русифікована, а православ'я є наразі домінуючою релігією. Хіба що анклав Північного Кавказу залишився імперською спадщиною Росії, та ще Чечня є особливим випадком – державою, скріпленою особистою унією глави Чечні Рамзана Кадірова і Володимира Путіна. Втім залишаються актуальними проблеми етнічного націоналізму, які не вирішити аж до створення громадянської нації. А тим часом наростання активності політичних протестів засвідчує, що люди вже не бажають жити у своїх замкнених громадах, у них зароджується широка громадянська свідомість, що може вивести країну із постімперського стану. Принаймні події на Болотній площі 6 травня 2012 року давали для такого судження певні підстави.

Варто звернути увагу на трактування Треніним перспектив Євразійського союзу. Тоді у 2012 р. ще були сподівання на успішність реалізації цих планів, бо, мовляв, відродження імперії – це одне, а економічна інтеграція – це зовсім інше. Принаймні брак належних внутрішніх ресурсів у Росії залишався перепорою у відтворенні імперії. Спрацьовували й суб'єктивні фактори. На офіційному рівні декларувалася необхідність інтеграції, однак на ділі нові владні структури РФ не були реально заінтересовані ділитися суверенітетом чи ставати економічним донором для сусідніх пострадянських держав. Отакою

є характерна риса постімперської фази Росії. Тим не менше, станом на 2012 р., за словами Д. Треніна, потреба в тісній економічній інтеграції в рамках Євразійського союзу ставала все актуальнішою: Росія могла отримати доступ до казахських ресурсів і білоруської робочої сили, а Білорусь і Казахстан – доступ до російського ринку. Щоправда варіант виходу за межі своєрідного «євразійського шенгена» на рівень політичного об'єднання залишався уже й на той час малоімовірним.

Постімперська Росія, на думку Дмитра Треніна, мала б заявити, що прагне стати другою державою у світі й увійти у сім'ю західних країн на правах старшого брата, а також у якості молодшого (але першого серед інших) партнерів США. Ідея зробити РФ частиною Заходу побутувала ще за часів Бориса Єльцина; в 2001-2002 рр. новий президент Володимир Путін спробував знову здійснити крок у цьому напрямку; але після цих невдалих спроб із 2004-2005 рр. ним був взятий курс на «одиначне плавання» Росії. І неспроста: ні Росія не могла нікого в себе інтегрувати, ані сама не могла кудись інтегруватися. Маючи змогу приймати самостійно стратегічні рішення, зазначав у книзі Дмитро Тренін, РФ так і не знайшла станом на 2012 р. точку рівноваги у відносинах з рештою світу. А щоб відшукати цю точку рівноваги, в країні варто було б багато що змінити: по-перше, позиціонувати себе як країну європейську, а по-друге, – як країну євро-тихоокеанську [36].

Кому адресував свої роздуми Дмитро Тренін? Звернемося до суджень Олексія Власова, експерта Російської ради з міжнародних справ (у російській транскрипції – РСМД) – некомерційної організації, орієнтованої на опрацювання практичних рекомендацій міністерствам і відомствам, що задіяні у зовнішньополітичній діяльності [51]. На його думку, основною аудиторією книги Д. Треніна, є молоді люди, котрі ще школярами стали свідками розпаду російської імперії й сформувалися як

самостійні особистості в ельцинсько-путінській Росії. Саме з ними пов'язує Тренін пришествя того часу, коли в минуле остаточно відійдуть залишки «радянськості». Взяти хоча б таке положення: «Російської імперії більше не буде – ніколи. Проект, що тривав декілька століть, просто втратив імпульс... Росія розвернулася на 180 градусів – розширення змінилося «відходом у себе», а грандіозні суспільні схеми поступилися місцем міриадам особистісних планів окремих людей» [36, с. 312].

Олексій Власов віддає собі звіт у тому, що цим висновком Д. Тренін викликає вогонь на себе, у якійсь мірі йде проти течії, оскільки на сторінках друкованих видань Росії, а особливо на телеекрані, в моду увійшла принципово інша риторика. За нею стоять потужні суспільні сили, для яких нове пришествя Володимира Путіна на пост президента РФ стало спробою віднайти сутність і сенс майбутнього Росії не в «приватному житті» чи «облаштуванні власного дому», а в «збиранні земель» й реалізації якогось нового небаченого ще суспільного проекту – в іншій, нібито вже не «імперській» і не «радянській» версії.

А тим часом історичний досвід засвідчує, що «збирання навколишніх земель» – заняття аж надто звичне для російської держави й російського суспільства в цілому впродовж багатьох століть. Питання ж про домінування особистісних інтересів окремих людей над усіма іншими резонами – залишається поки що аж надто відкритою проблемою. І якихось двадцять років життя у деїдеологізованому від комуністичних догм суспільстві, судячи з усього, могло виявитися недостатньо для того, щоб категорично стверджувати – повернення в імперське минуле вже неможливе.

Однак Олексій Власов вбачає в аргументах Дмитра Треніна глибоку переконаність у тому, що головний суспільний тренд, попри усі супутні перепони, визначений правильно: «навіть при наявності політичної волі й достатньо високого рівня сус-

пільної підтримки ресурсна база сучасної Росії недостатня для того, щоб реалізувати у якійсь формі новий імперський (постімперський) проєкт. Мова не йде про ресурси у формально-звичному розумінні: нафта, газ, уран тощо. Проблема в нереалізованому модернізаційному потенціалі сучасної Росії, еліта котрої артикулюючи амбіції, що відповідають реаліям ХХІ століття, спирається на людський капітал, технологічну базу і якість управління родом із століття минулого» [51].

Тож закономірно поставало питання: чи може Росія за таких умов виступати в ролі центру тяжіння для пострадянського простору? Чи можуть країни так званого «ближнього зарубіжжя» вбачати якийсь привабливий образ в інтеграційній політиці Кремля? Автор «Post-Imperium» був напочатку 2012 р. налаштований досить скептично з приводу адекватності інтеграційних ініціатив Москви. Уже тоді серед правлячих кіл країн-партнерів Росії висловлювалися сумніви щодо євразійського проєкту (насамперед у Казахстані). Більше того – залишалася загроза, що подальший розвиток інтеграції від економічної взаємодії до створення політичних надбудов може призвести до втрати суверенітету й «відродженню нео-СРСР». Та все ж на той час в країнах пострадянського простору все ще превалювали настрої старшого і середнього покоління. Воно хоч і не горіло особливим бажанням вибудувувати більш тісні взаємозв'язки з Росією, однак ставилося до неї як до фактору, що здатен забезпечити більш стабільний розвиток своїх країн за рахунок російських кредитів і бонусів по лінії нафти і газу.

Спрацював і традиційно російський/радянський фактор: відомча бюрократія звично не встигала за ситуацією, що швидко змінювалася – система ухвалення рішень вибудовувалась таким чином, що навіть досить продумані стратегії безнадійно застарівали між «фазою слова» і «фазою діла». Тож визначений Дмитром Треніним тренд «Post-Imperium» хоч і повільно,

але послідовно прокладав собі дорогу хоча б у молодіжній аудиторії на конкурентному полі пострадянського простору.

Однак чи пройшла Росія точку неповернення – питання й станом на 2020 рік залишилося дискусійним. Так, якщо вірити даним соціологів Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД), третина росіян все ще виступає й нині за те, щоб Росія повернула собі статус наддержави. Тим часом анексія Криму й агресія Росії на Донбасі спершу породили ейфорію «великодержавності», а згодом – дедалі більше розчарування, викликане економічним спадом і падінням життєвого рівня в самій Росії. Події 2020 р. в Білорусі виявилися справжнім шоком для російських імперців – на вулиці вийшли не «братки-білоруси», а гордо заявило про себе білоруське громадянське суспільство. Зростанням національної свідомості позначені й процеси в Середній Азії та на Південному Кавказі. Імперська Росія понесла втрати – політичні, економічні й стратегічні по усьому периметру своїх кордонів.

Цю ситуацію прокоментував і Дмитро Тренін: «По-перше, у Росії відсутня притомна й чітка стратегія стосовно союзників. Власне, вона відсутня й на кожному іншому напрямі. Бал правлять особисті відносини у верхах, прагматичний підхід (здоровий глузд) і спецоперації. По-друге, в Москві багато хто звик дивитися на країни колишнього СРСР як на частини єдиної держави – в минулому і, почасти в якійсь формі, у майбутньому, а на їх населення – як на колишніх і, можливо, майбутніх співвітчизників. З самого початку на пострадянському просторі спостерігався сильний потяг до інтеграції «братніх народів» навколо Росії. Особливо це стосувалося українців і білорусів, котрих багато хто вважає частинами єдиного російського народу. Націоналізм в цих країнах розглядається вітчизняними політиками як щось неприродне, привнесене ззовні, а незалежність, самостійність – як форму антиросійського сепаратизму.

Відсутнє розуміння реалій, що змінилися, не провадиться серйозне вивчення цих країн, не ведеться роботи з їхніми елітами й спільнотами, особливо з молоддю. Гадається, що спогадів про СРСР є достатньо, щоб налагодити союзницькі відносини» [2].

Не ідеалізуючи поглядів Дмитра Треніна, але віддаючи належне його високій професійній кваліфікації, доцільно було б розглянути еволюцію його ставлення до ідеї «Post-Imperium» з погляду проблем нинішньої «злови дня». У одному із своїх ґрунтовних інтерв'ю Дмитро Тренін зосередився на проблемі місця Росії у сучасному багатополярному світі. На його думку, остаточний розклад провідних центрів сили все ще не добіг кінця, а наявна в світі «ситуація точно на роки вперед, а може й на десятиліття. Ця ситуація надалі матиме фундаментальне значення для всіх учасників, особливо для Росії» [28].

У тезовому викладі бачення Д. Тереніним сучасного світу має такий вигляд. Володимир Путін на початку свого президентства був чи не найбільш прозахідним главою Росії, що на практиці готував країну до умов роботи в контексті Європи «від Лісабону до Владивостока». Цей проект не відбувся, російсько-західні стосунки стрімко погіршали, а Мюнхенська промова 2007 р. стала, на думку дослідника, рисою, підведеною під періодом взаємних розчарувань: «Те, що ми бачимо сьогодні, це доволі серйозна війна... Нинішня конфронтація носить фундаментальний характер. Вона не результат помилок тої чи тої сторони. Протиборство породжене фундаментальним зіткненням інтересів, насамперед російських і американських».

З боку Америки до Росії є дві принципові претензії: 1) якщо Росія претендує на свою зону геополітичної відповідальності, значить «вірус імперіалізму у вас ще не переможений»; 2) політичний режим Росії «авторитарний, а отже нелегітимний». Росія зі свого боку «наполягає на самостійному визначенні своїх інтересів, безпеки, кордонів, в тому числі й географічних

кордонів, “буферних зон”, а це для американців є зазіханням на їхнє глобальне лідерство. Те, що американці називають лідерством, є форма гегемонії. Для Росії ж неможливо... існувати під чиеюсь егідою. Якщо хочете, у Росії в ДНК, національному характері, історії є щось, що стає на заваді визнання російською державою й суспільством чиеїсь влади над собою, окрім влади Бога». Спершу здавалось, що якась частина суспільства погодиться стати під «високу руку» Америки, однак гору взяла та частина, що не готова була визнати американську гегемонію [28].

Що стосується Європи, то вона, у сприйнятті росіян, «не є політичним суб'єктом, не є стратегічним суб'єктом. Вона є торговельним блоком, дуже приємною територією для відвідування, відпочинку, життя, але Європа не є самостійним суб'єктом світової політики». Навіть коли розглядати постать президента Франції Еммануеля Макрона, «за цим нічого не стоїть і стояти не може. І після того, як американці примусять європейців так чи інакше простувати за ними на російському напрямі, вони тим більше будуть примушувати європейців простувати за США й на китайському напрямі». А тим часом, зазначає Тренін, «США – противник Росії, з котрим вона перебуває у стані конфронтації: протистояння, протиборства, якщо хочете, холодної/гібридної війни, але не справжньої війни».

У цій війні заради збереження стратегічної стабільності, наголошує Тренін, Росія змушена буде створювати адекватну загрозу американським центрам. Тут американцям доведеться зважати на те, що принцип Путіна звучить агресивно «якщо бійки не уникнути, бий першим». І ще він говорив у інтерв'ю американцям: ми не зацікавлені у світі без Росії. Так що це серйозно. Годі сумніватися, що американці це теж розуміють. Поки що політика США щодо Росії чітко не проглядається, хоча логіка диктує уже усталену схему поведінки: «послідовна

стратегія, спрямована на повне й остаточне усунення виклику лідерству США з боку Росії, мала б бути спрямована на радикальну трансформацію російського політичного режиму й різке обмеження можливостей російської держави». А далі з боку Д. Треніна слідує прогноз можливого, в усякому разі бажаного для США, розвитку подій: «Якщо взяти аналогію із німецькою проблемою ХХ століття, то Росія нині вступає у другу конфронтацію із США, і, як порушник встановленого порядку в Європі, в разі поразки в нинішній гібридній війні вона також буде підлягати повному переформатуванню. Таке переформатування, скоріше за все, позбавить Росію ядерної зброї. Після зміни керівного прошарку Росія буде слухняною, але її слід буде ще зменшити у різних частинах. І взагалі, непогано було б замкнути людей один на одного, щоб вони з'ясовували стосунки один з одним. Щоб передову частину людства Росія більш не діставала...» [28].

Подібні сценарії у викладі директора центру Карнегі у Москві більш схожі на шпигунський трилер, або на чергову версію прихильників теорії змови в дусі конспірології. Ми не даром зазначали вище, що не збираємось ідеалізувати Дмитра Треніна. Російський дослідник, навіть коли він є керівником такої поважної дослідницької інституції, разом з тим залишається російською людиною, а до того ж професіональним військовим в минулому із усіма набутими в житті імперськими комплексами, яких, судячи з усього, мало кому вдається подолати. Особливо коли це стосується ідеї «триєдиного російського народу» у складі великоросів, білорусів та малоросів. Дмитро Тренін просто хизується кроками Росії щодо «вставання з колін», коли уже при Єльцині вона «почала пручатись, навіть огризатися. А за Путіна, особливо після «мюнхенської промови», показала буквально «накося выкуси». І в цьому, зауважує Тренін, теж немає нічого дивного, відмінність між Росією і

Заходом публічно виявляє себе в тому, що російський політик цинічний, а західний – лицемірний. Російський говорить страшні речі, ріже «правду-матку», а західний політик зайвого слова не скаже: він вишколений в юридичній площині.

Яку ж «правду-матку» повідав нам Дмитро Тренін про політику Росії щодо своїх сусідів із так званого «ближнього зарубіжжя». Як він описує події, несподівано для Москви підступні американці запропонували Україні й Грузії програму вступу до НАТО. Ситуація стала загострюватися. У 2008 р. Путін єдиний раз відвідав саміт НАТО в Бухаресті, де спробував «цинічно» напоумити «лицемірний» Захід, що Україна «є хиткою і крихкою державою, що спроби включити її у НАТО призведуть до розколу країни. Він їм, звичайно, не сказав «я допоможу». Втім це було очевидно. І це їх теж не зупинило». Яке ж ставлення Дмитра Треніна до втручання Росії у визначення своєї зовнішньої політики Україною й Грузією? Не дивно, що він із захопленням описує каральні акції з боку Кремля: «Путін тоді ще не збирався, як висловлювався у свій час Микита Хрущов, «запустити їм їжаків у штани». Він збирався лише відмежуватися, захистивши при тому інтереси Росії, не більш того. Чітка оборонна позиція. У 2008 році Путін цю позицію зайняв стосовно Грузії, а пізніше і стосовно України». Ось така вона виявилася «чітка оборонна політика»: восени 2008 р. «Росія виступила із зброєю в руках. Стало ясно, що Москва не жартує. Що її «червоні лінії» – це реально лінії вогню. Таким чином, питання з Грузією вирішилося так, як вирішилося. Ні НАТО, ні повернення контролю над територіями, що відійшли» [28].

Що ж стосується української Революції гідності й втрати Росією України в обмін на анексію Криму, тут позиція Дмитра Треніна теж позначена зверхністю й такою собі великодержавною поблажливістю: Росія, мовляв, «втрачає не союзників,

а колишні провінції, а до цього втрачала колишніх сателітів» із країн колишнього Варшавського договору. Звичайно, пише він, шкода, що «після Криму зіпсувалися американсько-російські відносини». Та іноді не знаєш, де знайдеш, а де втрапиш: «Так, успіх Майдану багато що сплутав і перевернув. Але українська політика Росії, починаючи із 1991 року, була, на мій погляд, бездумною (нестратегічною, такою, що часто звужувалася до розмірів пресловутої газової труби, на котрій не вповні державний бізнес робили по обидві сторони кордону). Що ж до періоду 2011-2013 років, то провал тодішніх планів інтеграції України з Росією, можливо, обійшовся Москві дешевше, ніж того вартував би успіх... Навіть найкраща стратегія іноді виявляється безсилою перед поступом подій. Як подекував британський прем'єр Гарольд Макміллан, «події, дружок, події... Страшна сила, назагал» [28].

«Іронія історії» знову нагадує про себе, а тому Дмитро Тренін намагається делікатно обійти проблему Путіна й наслідків нинішнього загостреного протистояння Заходу й Москви: «Ми вже говорили, що це протистояння на роки. В перспективі це протистояння може дати нам зовсім іншу економічну й політичну модель всередині Росії. В результаті ми отримаємо іншу державу, іншу економіку, інакше структуроване суспільство». Коли це станеться? Тут Тренін налаштований філософськи: «Путін уже багато зробив за 20 років при владі. І ще багато зробить, мабуть. Але я дивлюсь, звичайно, за горизонт Путіна». Закономірно виникає запитання: а що ж там – за горизонтом? Відповідь втішає: «Якщо ми беремо великі відрізки часу, коли ми дивимось вперед, то я бачу ротацію еліт. Чесно кажучи, я не думаю, що нинішня РФ як політико-економічна конструкція життєздатна в довгостроковій перспективі. Або ж вона розсиплеться, або ж буде замінена іншою конструкцією. Для нової конструкції будуть затребувані зовсім інші люди з

іншим ставленням до власної країни, з іншим ставленням до світу. Ситуація, коли чиновники заробляють велетенські гроші в Росії й переводять їх додому до сім'ї в Лондон, стане неможливою» [28].

Мабуть, у цьому є певний сенс. Ось уже 30 листопада 2020 р. президент Росії Володимир Путін вніс на розгляд в Держдуму законопроект, котрий забороняє державним, муніципальним службовцям і військовим мати друге громадянство [37]. Поза всяким сумнівом, закон буде ухвалено чи й не одностайно. Лише слід не забувати глибоку мудрість Михайла Салтикова-Щедріна: «Строгость российских законов смягчается необязательностью их исполнения».

Утім, із Росії надходить дедалі більше інформації про намагання Володимира Путіна переломити цю давню традицію. За матеріалами інформаційного агентства Info, законодавчий наступ російського парламенту в останні місяці 2020 р. наводить на думку, що путінська Росія вирішила притьмом вивести країну в еру «пікового» путінізму: «Згідно замислу Кремля, Росія має стати державою, ізольованою від негативного впливу Заходу (й міжнародного права), і повністю контролюватися російським президентом. Усе це діється попри зростання опору населення й поглиблення внутрішніх проблем, включаючи провал у боротьбі з коронавірусом, за умов, коли влада боїться за своє становище в майбутньому».

Про що йдеться. *По-перше*, йдеться про зміни в законодавстві про утворення «пожиттєвого сенаторства», коли певне обмежене коло осіб зможуть на все життя звільнитися від відповідальності за свої дії здійснені не лише на посту президента, але й після завершення президентського мандата. Тобто – уникнути правосуддя і стати вище закону й відповідальності перед простими «смертними». *По-друге*, російські законодавці вирішили ще більше обмежити свободу зібрань. Без погоджен-

ня з владою стануть неможливими навіть одноосібні протести, так звані пікети. Під жорсткий контроль має бути поставлено фінансування зібрань та їх висвітлення у ЗМІ. *По-третє*, так звані некомерційні зарубіжні організації (НКО) мають отримати дозвіл федеральних властей на те, щоб провадити свої заходи в школах і університетах. Йдеться про встановлення бар'єрів проти поширення «зарубіжної пропаганди», насамперед в ділянці вітчизняної історії. *По-четверте*, російський орган «Роскомнадзор» по нагляду над російським (і не лише) Інтернетом погрожує «Фейсбуку», «Твіттеру» і «Ютюбу» як високими штрафами, так і черговими обмеженнями – аж до заборони.

Таким чином, обмежується не лише сфера російського суспільного життя, але й можливості опозиції критикувати режим і протистояти йому на виборах: «Все говорить про те, що режим Путіна вирішив загострити боротьбу з іноземним впливом й остаточно відмежуватися від міжнародного права напередодні найважливіших парламентських виборів. В майбутньому році вони стануть першим випробуванням для путінського керівництва після фальсифікованого плебісциту щодо поправок до конституції. Цей факт... наводить на думку, що Путін відкинув останні обмеження у боротьбі з демократичною опозицією і став на шлях усунення будь-якого спротиву і своїх критиків» [47].

Отже, всупереч очікуванням політичної «відлиги» правлячі кола Росії вирішили суспільство «підморозити». Як тут знову не згадати мудре зауваження того-таки Салтикова-Щедріна про специфіку російської «свободи думки»: «Мы, русские, не имеем сильно окрашенных систем воспитания. Нас не муштруют, из нас не вырабатывают будущих поборников и пропагандистов тех или других общественных основ, а просто оставляют расти, как крапива растет у

забора. Поэтому между нами очень мало лицемеров и очень много лгунов, пустосвятов и пустословов. Мы не имеем надобности лицемерить ради каких-нибудь общественных основ, ибо никаких таких основ не знаем, и ни одна из них не прикрывает нас. Мы существуем совсем свободно, то есть прозябаем, лжем и пустословим сами по себе, без всяких основ» [3].

Чи зміниться щось у Росії на краще бодай із часом – питання відкрите. Однак поки що доводиться констатувати, що ця країна, судячи з усього, стає ще «більш путінською», ніж раніше. А це не віщує Україні нічого доброго.

Література:

1. Адам Михник: «Путин хочет восстановить советскую империю». URL: <https://www.Irt.It/ru/novosti/17/61397/adam-mikhnik-putin-khochet-vostanovit-sovetskuii-smperiiu>
2. «Американцы умеют делать то, что мы не умеем, – воспитывать союзников». URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4492091>
3. Афоризмы Салтыкова-Щедрина о России и русских. URL: www.aforizmik.ru/rossia-i-russkie/aforizmy-saltykova-shhedrina-o-rossii-i-russkix/
4. Бжезинский З. Политическое пробуждение. URL: <http://www.vz.ru/opinions/2011/12/13/546594.print.html>
5. Был ли СССР колониальной империей? URL: <https://eusp.org/news/moskva-by-l-li-ssr-kolonialnoj-imperiej>
6. «Вы правы». Путин поддержал закрепление в Конституции статуса России как «продолжения Российской империи и СССР». URL: <https://www.fontanka.ru/2020/02/26/68987155/>
7. Гегель. Лекции по философии: кн.2. *Гегель. Сочинения*. Т.10. Москва: Партиздат, 1932. С. 71.
8. Гегель. Философия истории. *Гегель. Сочинения*. Т. 8. Москва; Ленинград : Соцэкгиз, 1935. С. 32.
9. Гегель. Философия истории. *Гегель. Сочинения*. Т. 8. Москва; Ленинград : Соцэкгиз, 1935. С. 30.

10. Глюксман А. Европа не способна использовать слабости Кремля. URL: <http://inosmi.ru/world/20081210/245970.html>
11. Гордон: профессор Соловей рассказал Гордону все. URL: [inosmi: info/Gordon-professor-solovey-rasskazal-gordonu-vse.html](http://inosmi.ru/info/Gordon-professor-solovey-rasskazal-gordonu-vse.html)
12. Непорочное сиротство. Девушек-воспитаниц пермского интерната директор распорядился принудительно стерилизовать. *Российская газета*. Федеральный выпуск № 158(5237). URL: <https://rg.ru/2010/07/20/snternat.html>
13. Ельчанинов В.А., Черданцева И.В. «Ирония истории» как аспект исторического бытия и метод исторического познания. *Известия Алтай. Гос. Ун-та*. № 4-3 (56). С. 67-75; Стригунов А.И. Ирония в структуре мировоззрения: постановка проблемы. *Диалектика форм и уровней общественного сознания*. Барнаул, 1986.
14. Дмитрий Песков: мы хотим восстановить Россию времен Николая II, это наш идеал. URL: <https://www.rvs.ru/press-service/media-review/nti/132188/>
15. Енгельс Ф. Вірі Іванівні Засулич у Женеву (23 квітня 1885 р. Лондон). *Маркс К. Енгельс Ф. Твори*. Т.36. Київ, 1968. С. 246.
16. Енгельс Ф. Вірі Іванівні Засулич у Женеву (23 квітня 1885 р. Лондон). *Маркс К. Енгельс Ф. Твори*. Т.36. Київ: Політвидав, 1968. С. 245-246.
17. Эксперт: Стерилизация женщин в российских интернатах – не редкость. URL: <https://www.rosbalt.ru/russia/2020/10/19/1868764.html>
18. Эксперты: «перезагрузка» отношений РФ и США завершилась. URL: <http://ria.ru/politics/-20120305/584949857.html>
19. Эткинд. А., Уффельманн Д., Кукулин И. (ред). Там внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. Москва, 2015. С.145.
20. Ильницкий А., Ленченко М. Социальная империя. *Россия в глобальной политике*. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/soczialnaya-imperiya/>
21. Идеи «русского мира» для возрождения империи на месте СССР будет мало. URL: <https://vz.ru/politics/2020/9/2/1057502.html>
22. «Идея восстановить империю остается очень популярной». *Коммерсантъ*. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3241364>
23. Квасньневский: Цель Путина – восстановление российской империи. URL: <https://glavnoe.ua/news/n198202>
24. Как Путин планирует восстановить границы Российской империи – генерал. URL: https://enovosti.com/news_politics/full/231-kak-putin-planiruet-vosstanovit-granicy-rossijskoj-imperii-general

25. Крастев И., Леонард М. Новый европейский беспорядок. URL: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Novyi-evropeiskii-besporjadok-17196>
26. Кремль пытается инициировать диалог с Байденом и выдвигает мирные инициативы. URL: inosmi.info/kreml-pytaetsya-initsirovat-dialog-s-baydenom-i-vydvigaet-mirnye-initsiativy.html
27. Лавров: Клинтон искренне предлагала «перезагрузку» российско-американских отношений. URL: <https://tass.ru/politika/5523556>
28. «Либо проиграем, либо станем чище и добрее». Дмитрий Тренин о расколе между Западом и Россией. URL: <https://newprospect.ru/news/interview/libo-proigraem-libo-stanem-chishche-i-dobree-dmitriy-trenin-o-raskole-mezhdu-zapadom-i-rossiey/>
29. Министр обороны Польши Блашчак: Мы имеем дело с постепенным восстановлением Российской империи. URL: <https://gordonua.com/news/crimea/ministr-oborony-polshi-blashchak-my-imeem-delo-s-postepennym-vosstanovleniem-rossiyskoy-imperii-545166...>
30. Мифы о России: возможно ли возродить империю. *Мнение - РБК*. URL: <https://www.rbc.ru/opinions/economics/22/07/2015/55af3e279a79479c20fa8474>
31. Нынешние границы и история не должны стать разменной монетой». Слова Путина вызвали возмущение. URL: <https://rus.azattyq.org/a/russia-putin-about-lands/30684930.html>
32. От последней империи – к республике. Русская история в новой системе координат. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2019/03/15/79880-ot-posledney-imperii-k-respublike>
33. Перезагрузка. Пять лет спустя. URL: <http://ria.ru/interview/20140306/998239405.html>
34. Посол России подарил Лукашенко карту Белоруссии в составе Российской империи. URL: http://www.gazeta.ru/politics/news/2020/09/10/n_14921348.shtml
35. Политолог из США разгадал план Путина: Он хочет «реставрации Российской Империи в границах 1800 года». URL: <https://psj.ru/nb-arhiv/politika/72949-rossija-vosstanovlenie-smperii.html>
36. Презентация книги «Post-Imperium: евразийская история». *Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/2012/02/15/ru-event-3632>
37. Путин внес в ГД законопроект о запрете на второе гражданство у военных и госслужащих. URL: https://www.gazeta.ru/politics/news/2020/11/30/n_15298231.shtml?utm_source=push

38. Путин: Граница России нигде не заканчивается. URL: <https://rg.ru/2016/11/24/putin-granica-rossii-nigde-ne-zakanchivaetsia.html>
39. Путин заявил об отсутствии планов возрождения Российской империи. URL: <https://www.interfax.ru/russia/379666>
40. Россия: восстановит империю, пока это возможно. URL: <https://ukranews.com/publication/743-rossyya-vosstanovit-ymperyyu-poka-etho-vozmozhno>
41. Россия и США заинтересованы в улучшении отношений, считают участники онлайн-конференции «Россия-Америка: перезагрузка провалилась?». URL: <http://www.dv-reclama.ru/b/finam/13368>
42. Сенаторы обвиняют Путина в попытках восстановить Российскую империю. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/us-ukraine-senators/2674146.html>
43. Смолянук В.Ф. Національна безпека України: термінологічний баласт чи державотворча необхідність? *Сусільно-політичні процеси*. 2017. Вип.2-3 (6-7). С. 76.
44. Стало известно о принудительных абортах и стерилизации в психдиспансерах России. URL: <https://lenta.ru/news/2019/10/04/fascism/>
45. «Хуже 37-го». Блогеры обсуждают письмо прокуратуры ВУЗам. URL: <https://www.svoboda.org/a/30899851.html>
46. Шварценберг: Долгосрочная цель Путина – это восстановление Российской империи. URL: <https://glavcom.ua/news/220315-shvartsenberg-dolgosrochnaja-tsel-putina-eto-vosstanovlenie-rossijskoj-imperii.html>
47. Info: Россия становится еще более «путинской», чем прежде. URL: inosmi.info/info-rossiya-stanovitsya-esche-bole-putinskoj-chem-prezhde.html
48. Jacqueline Stevens; Political scientists are lousy forecasts. *The New-York Times*. 2012 – 23 June. URL: <http://www.nytimes.com/2012/06/24/opinion/sunday/political-scienti...>
49. Le Figaro: Запад по-прежнему не может решить уравнение Путина. URL: inosmi.info/le-figaro-zapad-po-prezhnemu-ne-mozhet-reshit-uravnenie-putina.html
50. PS: Путин потерял харизму? URL: inosmi.info/ps-putin-poteral-kharizmu.html
51. «Post-Imperium: евразийская история». URL: https://russiancouncil.ru/library/library_rsmd/post-imperium-evraziyskaya-istoria/

ПІСЛЯМОВА

Минуло ось уже майже тридцять років після розпаду Радянської імперії. Кожна з нових незалежних націй іде важким і болісним шляхом посткомуністичного транзиту, обираючи нові ідейні орієнтири – або намагаючись реанімувати старі, оформивши їхнє «друге видання» з деякими модернізаційними «правками». Вперті спроби повернення до, здавалося б, давно віджилого не повинні дивувати з огляду на значну травматичність транзитивних перетворень для значної частини населення экс-СРСР.

У Російській Федерації пропагандистська гра влади на постімперській травмі суспільства зумовлює її перманентну пролонгацію та перехід у хронічну фазу. Більшість росіян продовжує сприймати крах радянської системи та зникнення СРСР із політичної карти світу як історичну поразку Росії – причому поразку несправедливу, незаслужену. Ностальгія за СРСР, що плавно знижувалася протягом 2000-х рр., згодом знову почала зростати слідом за посиленням відповідних акцентів у владній пропаганді.

В Україні суспільне сприйняття розпаду імперської системи є менш однозначним і має низку суттєвих особливостей порівняно з ситуацією в РФ. Хоча ностальгійні настрої серед певних груп суспільства також є досить відчутними, проте у нас виразно домінують суто прагматичні, переважно соціально-економічні міркування – людям (особливо тим, хто жив за часів СРСР) бракує радянських соціальних гарантій, економічної та політичної визначеності, впевненості в майбутньому. Це у певній групі населення більшою мірою туга за соціалістичним ладом та побутовим добробутом, аніж за імперським минулим як таким.

Попри всі нюанси, сьогоднішня Україна поступово вирішує проблему свого цивілізаційного вибору, долаючи масу успад-

кованих від імперського минулого стереотипів. А вони, між тим, активно насаджуються в нашому інформаційному полі російською пропагандистською машиною. Один зі стереотипів переслідує мету зобразити українців такими собі військовими злочинцями, недолюбими прислужниками німецьких нацистів, а нині – патологічними фашистами. Раз-по-раз нав'язується ось такий негативний образ української ідентичності: мовляв, «коли росіяни звільняли Європу від фашизму, то українці стріляли визволителям у спину». А відтак європейці мають почувати себе в неоплатному боргу перед росіянами, то й логічно мусять відторгнути євроінтеграційний курс України як держави нібито патологічно фашистської.

Відтак, маємо утверджувати український наратив, рішуче відкинути нав'язаний російською пропагандою бренд України як вічної невдахи (*failed state*). За даних обставин актуалізується завдання утверджувати позитивний політичний бренд України, який в сучасній науці трактується як система стійких, хоч і дещо спрощених уявлень про політичного суб'єкта. Особливої уваги вимагає «національний бренд», який є унікальним поєднанням елементів, що наділяють націю фундаментальними культурними характеристиками, особливо значимими для інших суб'єктів міжнародних відносин. Одночасно ми все більш усвідомлюємо, що бренд держави – це і капітал, і важливий інструмент забезпечення інтересів країни на міжнародній арені в економічній і політичній сферах.

Бренд ідентичності вимагає певного рівня індивідуальної коректності. Мабуть не в останню чергу й тому, що, за висловом Самюеля Гантінгтона, «ідентичність – як гріх, ми можемо пручатися, але уникнути не в силах». В науці відрізняють два типи ідентичності. Один від нас не залежить – в якій країні і ким ми народилися. Другий тип – той, який ми свідомо обираємо: наша професія, вірити чи не вірити в Бога, за кого го-

лосувати на виборах – і тим самим ототожнюємо себе з тією чи іншою політичною силою, з тим чи іншим цивілізаційним вибором.

Академічний діалог теж має свою специфіку. Іммануїл Кант свого часу стверджував, що владні політичні структури, які позбавляють людей свободи повідомляти свої думки публічно, віднімають у них разом з тим і свободу мислити. Людський розум, будучи схильним до помилок, може нормально працювати лише за умови його «публічного застосування». Тож на академічному рівні історикам обох країн – України і Росії – годилося б аналізувати, зустрічатися й дискутувати в рамках політкоректності, уникаючи зваб, попри усі перипетії долі, скотитися до рівня примітивної україно- чи русофобії. Хоча і тут є свої застереження – варварські дії російської сторони на окупованих територіях України створюють атмосферу, що дає мало шансів для коректного дискурсу. Дуже багато залежить від того, із яким контингентом може вестись коли-небудь продуктивний діалог у рамках «народної дипломатії».

І ще одне застереження: історична наука має бути багатоголосою. Перехід у сфері історичної науки на централізацію та ручне управління – це шлях в нікуди. У разі заблокування тих чи інших каналів історичної інформації (або дискредитації якихось із їх частин), держава позбавляється можливості вдаватися у трактуванні своїх наративів до альтернативних точок зору. Якщо суспільство підсідає на наркотик цілеспрямованої історичної міфотворчості, а потім не хоче лікуватися, воно прирікає себе на деградацію.

Для нотатків

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ТКАЧЕНКО ВАСИЛЬ МИКОЛАЙОВИЧ

**НАРАТИВИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
В ПОЛІТИЧНОМУ ТРАНЗИТІ УКРАЇНИ
ТА РОСІЇ**

Монографія

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 8,37.
Зам. 22-027-1.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.